

פרק שלישי: צורות ומדגמים קדמוניים

1. ערי המישור.

ניתן היה לקרוא מחקר זה אודות ראשית העיר בבהירות רבה יותר אלמלא העובדה שייתכן כי רוב השינויים המשמעותיים קרו לפני עידן הממצאים ההיסטוריים. העיר המתגלית לעין היא כבר עתיקת יומין; המוסדות החדשים של החברה שיוו לה צורה יציבה. ישנם קשיים אחרים ולא יותר קלים לפתרון, משום שאף עיר עתיקה עדיין לא נחפרה בשלמותה וכמה מהערים הישנות, העשויות להאיר את עינינו, עדיין משמשות למגורים ומחוסנות בפני אתי החפירה של החוקרים.

העובדות החסרות מעוררות תמיהה: כ-5,000 שנה של היסטוריה אורבנית ואולי כמספר הזה של שנים פרוטו-אורבניות מפוזרות במספר אתרים - שרק בחלקם נחשפו. ציוני הדרך האורבניים הגדולים: אור, ניפר, אורוק, תבי, הליופוליס, אשור, נינוה ובבל כיסו תקופה של כ-3,000 שנה שאת הידע החסר בהן איננו יכולים לגלות מקומץ מצבות וכמה מאות עמודים חסרי כתובת. באדמה כל כך טובענית, גם תלולית מוצקה של עובדות יכולה להתגלות כמטעה. לעיתים קרובות אתה חייב לבחור בין לא להתקדם כלל לבין לשקוע בביצה חסרת תחתית של השערות. על הקורא להזהר: הוא מתקדם על אחריותו בלבד!

בנוסף לשרידים החזותיים המקוטעים, מציגות מצרים ונהריים, שתי התרבויות בהן לבשה העיר צורה לראשונה, ניגודים מבלבלים המתחדדים רק אם כוללים את ארץ ישראל, אירן ועמק ההינדוס. הבדלים אלה יוצרים, אמנם, אלטרנטיבות משמעותיות להתפתחות העיר, אך הם מקשים על קבלת תמונה כללית כלשהי של ראשיתה.

יש לקחת בחשבון את האזור הגיאוגרפי המוגבל של הערים המקוריות. נראה שהעיר התהוותה כגוף מיוחד של הציויליזציה בעמקים השוכנים ליד מספר נהרות גדולים: הנילוס, הפרת, ההינדוס וההונג-הו. כפרים היו יכולים להתקיים בכל מקום בו היו אפשרויות להתחלת חקלאות וגידול בקר. אפילו התיישבויות גדולות יותר היו יכולות להכות שורשים באזורים כמו הנגב בארץ ישראל, ברגע שהיה בידן כוח עבודה מספיק לחפירת בארות ומקווי מים כדי להתקיים בעונת היובש. לא רק כפרים, אלא גם ערי שדה גדולות יותר, בנות תקופתה של יריחו, עשויות להיות קבורות עדיין מתחת לדלתא הבוצית של הנילוס והפרת. קרוב לודאי שרוב הגורמים הפיסיים של ההתיישבות האורבנית הסגורה לבשו צורה עוד לפני שהמכלול התרבותי אותו ביטאה העיר הגיע לכדי בשלות מלאה.

אך סימן ההיכר של העיר הוא נטישת המגבלות והאופק הצר של הכפר. העיר היא תוצר של גיוס עצום של חיות, כוח ועושר, שהיה אפשרי אך ורק ליד מספר נהרות גדולים באזורים ברוכים במיוחד. אחרי ייבוש הביצות וייצוב מפלס המים הוכחה אדמת העמקים כפוריה. גם ללא דישון בגללי בהמות, הבטיח הטין העשיר שנצבר בתקופת השטפונות יבול טוב פי מאה מהזרעים המקוריים, ולפעמים אף שניים או שלושה יבולים בשנה.

בארץ ישראל, לב הסהר הפורה שקצוותיו הם הנילוס העליון והפרת התחתון, נאספה חיטת הבר הקדומה עוד לפני שהאדם הניאוליטי למד לגדל גידולים באופן שיטתי. לפי לוח אבן שנמצא בגיאנה, הביאו שני אלים-אחים את הדגנים מההר לשומר, "שלא ידעה דגנים". יתכן שיחד עם המתנה הממשית (החיטה), הביאו עמם האחים גם את דמות ההר הקדוש ואת המצודה המוגנת על ידי חומה. עם השתפרות הזרעים החדשים - השעורה, החיטה והשומשומין - לא חסרו אלא המצאת המחרשה וביותן של בהמות המשא על מנת להפוך את האדמה הכבדה לפוריה במיוחד. באמצעות זרעים עשירים בפרוטאין שאוחסנו בתנאי יובש במחסנים עמידים בפני רקבון, ניתן היה להאכיל בפעם הראשונה אוכלוסיות עירוניות. תודות לגידול התמרים היתה תרבות נהריים

מגוונות יותר במקורות חקלאיים. הדקלים היו מקור למזון, יין, סלסלות וגוות, הזרעים לעמודים והסיבים לחבלים.

הנהרות עצמם היו דרכי התחבורה הראשונות כשהומצאו הסירות, שפילסו דרכן במים למרחק של כ-1,000 ק"מ במצרים ונהריים ואף למעלה מזה בעמק ההינדוס. הם גיבשו מערכת העברה שדרתית, ששימשה כמודל לתעלות השקיה. בזמן הצפות פתאומיות או שטפונות עונתיים היו חייבים עובדי האדמה הכפריים לשתף פעולה על מנת לתקן בצוותא את נזקי הסופה, לכוון את המים מסביב לשדותיהם כדי להציל את השדות מבצורת, ולבסוף ליצור רשת של סוללות ותעלות. בנייתן של אלה דרשה רמת פעילות חברתית פנימית, שיתוף פעולה ותכנון לטווח ארוך, שלא היו חלק מהתרבות הכפרית הישנה, אשר השלימה עם מגבלותיה ולא היה לה כל צורך בהתגברות עליהן. התנאים המיוחדים שהביאו לכלל אפשרות פיסית של קיום התיישבות אורבנית גדולה הפכו אותם לצורך חברתי.

למרות שהתרבות הכפרית השיגה יציבות פנימית והרמוניה כמותן ידעה התרבות האורבנית לעתים רחוקות, הרי שההתיישבות העצמית הקטנה היתה נתונה לחסדי הטבע; הכפר יכול היה להשטף בסערה או לגווע ברעב ובבצורת ללא עזרה משכן קרוב הנמצא כמה קילומטרים משם. מצב זה השתנה בעיר שהיתה מסוגלת להעביר כוח אדם ממקום למקום ולפתח שלטון ריכוזי. בהעברת הסמכויות לעיר איבד הכפר ללא ספק את יכולתו לשלטון עצמי ואת התחושה של שלמות עם סביבתו, שבה כל אדם וכל חיה, כל פיסת אדמה או פלג מים היו מוכרים לו. למרות כניעתו של הכפרי לכוחות החדשים של העיר ולעתים אף הזדהותו עמם, הוא זכה ברכוש ובטחון מהם לא נהנה עד כה.

המעבר מהכפר לעיר לא היה רק שינוי במספר ובגודל, אם כי שני גורמים אלה היו חשובים; חשוב יותר היה השינוי בכיוון ובמטרה, שתחילתו בסוג חדש של ארגון.

יתכן שהדמיון בין מצרים לנהריים נבע מהתנאים המוקדמים הזוהים של מציאות גיאוגרפית. התיישבות האקלים החל מ-7,000 לפנה"ס, שהפכה את הארץ הירוקה לצחיחה ומדברית, גרמה לעמקים הרטובים של הנהרות הגדולים שיתאימו להתיישבות חקלאית. פה ושם צצו התיישבויות קטנות במישורים הרחבים שנמשכו אחר שפע עופות הבר והדגים - המקור המשותף של פרוטאין מן החי. התושבים השתמשו באגודות ענפים כדי לבנות את הסוג הפרימיטיבי ביותר של סירות על מנת לעשות דרכם במים, סירות שגיימס הנרי בריסט שמח לגלות שעדיין היו בשימוש לפני כחצי מאה. חיים פרימיטיביים אלה לא היו שונים בהרבה מחיי הציידים בערבות הריין התחתון עד לא מכבר.

יבוש איטי זה של המישורים היה מלווה בהצטופפות האוכלוסיה על חלקות הקרקע היבשות שנוצרו; ככל שנמשך התהליך התרבו האזורים היבשים והשיטות החקלאיות החדשות של עיבוד אדמה הביאו להגדלת והגדרת האחו והשדה. בזמן תקופות היובש הומחש האיום של החום הטרופי האינטנסיבי על הגידולים, מה שהצריך חפירת תעלות מים ולבסוף גם המצאת מכונה להעלאת מים מהנהר הסמוך לגדה שמעל.

גם כאשר האנשים בעמקי הנהרות חיו בכפרים פשוטים ובתנאים פרימיטיביים, ניתן למצוא בקברים מלפני תקופת השושלות סימנים למסחר כלשהו שהגיע עד גבולות אירן, שיתכן שנערך בשלבים איטיים של שרשרת חילופי סחורות. ברור שהאוכלוסיה התרבתה לאורך הנהרות; במצרים, מציין פטרי (Flinders Petrie) (ר"ב), עיבדו האיכרים את האדמה הפוריה הסמוכה לנהר או לתעלות, משרתי המקדש עיבדו את הקרקע הפחות פוריה באזורים הפנימיים יותר ואילו אנשי הצבא עיבדו קרקע עוד פחות טובה, שהיתה מעין שילוב של שממה וביצה, על גבול המדבר.

עמקים פוריים אלה היו רחוקים מן ההרים ויערות העד; אם כי החקלאות לא היתה יכולה להתפתח בצורה אינטנסיבית עד ליבוש הביצות וניקוז השטפונות של נהריים, הרי שבמאמץ משותף וסבלנות ניתן היה להעביר את המים, ממש כמשחקו של ילד. אם התושבים, כאמור, לא עיצבו את הקרקע בדרך מסודרת, הרי שהטבע עשה זאת בצורה גסה יותר על ידי הצפות טין שנתיות בעמק הנילוס, או על ידי שטפונות והתפרצויות מים שסתמו

מעברים ושינו את תואי הנהרות בעמק הפרת האיטי והחידקל הסוער.

כדי לא להפגע מהקיצוניות של מדבר וביצה, החלה ההתישבות בנהריים בכפרים מבודדים, בהם נבנו תעלות השקיה ודייק להגנה על המגורים באמצעות עץ וזפת שהובאו מהעמק העליון. גישה זו לטיפול במים היתה מחיר השרדות הקהילה. תמיד הורגש איום של מחסור במים בתחילת עונת הזריעה וסכנה של שטפונות וסערות בתקופת הקציר; היצור החקלאי כאן היה מבוסס על ערנות בלתי פוסקת ומאמץ משותף.

בקבלם את האתגר הקשה למדו אנשי הכפר כבר בשלבים הראשוניים את היתרון שבעזרה ההדדית, תכנון לטווח ארוך וסבלנות במשימה המשותפת שחזרה על עצמה בכל עונה. הסמכותיות ארוכת השנים של מועצת הזקנים מצביעה על התארגנות חברתית מוקדמת של כוח אדם תחת הנהגה מקומית יעילה. כנראה שאמצעים משותפים אלה נתנו למלכות בנהריים את מגבלותיה האנושיות, בניגוד לנעשה במצרים; לעומת זאת, הם סללו את הדרך לקראת ריכוז הסמכויות, לצורך הטיפול בשטחים גדולים יותר.

בנהריים - לאחר שאל הסערה נתרצה ולא היווה עוד מכשול - גדלו העודפים הפוטנציאלים של המזון והיכולת האנושית למימדים אדירים. אפילו צמר הכבשים באותם עמקים היה עבה ועדין יותר מאשר התוצר של אזורי המרעה היבשים; תעשיית הצמר הבלית הפכה להיות מפורסמת כמו הכותנה המצרית. הסיכונים היו גדולים והמאמצים מיאשים, אך השכר היה עצום.

לפיכך היה זה טבעי, שמתוך העודף הגדול שנוצר בפעם הראשונה (כך טוענים בתקף מרבית הארכיאולוגים של נהריים), תפסה שומר את המקום הראשון. תהליך זה החל בקבוצת ערים בדלתא הלוהטת ליד המפרץ הפרסי. ערים אלה נתנו השראה למצרים העתיקה לא רק בבניית אדריכלות מונומנטלית, אלא גם בשטחי האסטרונומיה, הכתיבה, הארגון הצבאי, חפירת התעלות, ההשקיה ואף המסחר והייצור. הם דחפו קדימה ביסודיות ובהתמדה, ובאמצעות מסחר ולעתים בקשרים אמיצים יותר הותירו את רישומם על הערים הרחוקות של עמק ההינדוס.

מצרים מיצגת מערכת שלמה, השונה מנהריים ואשר משתקפת בכל היבט של אורח חייהם ומחשבתם; אפילו נהרותיהם המרכזיים שונים באופיים ובכיוון זרימתם. מצרים, על תנאיה הבלתי משתנים, עם שמיה חסרי העננים והצפת המים הקבועה מדי שנה בדיקות המנוגדת לסערות והגעש, הברקים, גשמי הזעף והשטפונות המסוכנים של המזרח, תנאים שהתבטאו גם באופיו הפראי של האדם, שהוא בבואה של הטבע. משעה שהחל במצרים השימוש בזרעים ובמחרשה נוצר עודף של מזון, וכתוצאה ממנו, ללא ספק, שיעור לידה גבוה מאד. אולם כל השגיה החומרניים של מצרים הושגו תחת שמים רגועים ללא ענני סערה, לא נגועים בצל של ספק וללא התמרמרות וצער כתוצאה ממחדלים חוזרים ונשנים. החיים היו יפים: חיי נצח היו התגלמות הטוב ביותר. אפילו תוך ארועים סוערים שסימנו את שקיעתה של הממלכה הישנה, איפומר היה אומר: "זה עדיין טוב שידי האדם בונות פירמידות, שתעלות נחפרות ושאיילנות נשתלים עבור האלים".

בניגוד לכך, מגלה אחת האגדות העתיקות בנהריים, כיצד העשב, שהיה אמור להעניק לגילגמש חיי נצח, נאכל בתאבון על ידי הנחש בזמן שגילגמש ישן. "האנשים בעלי הראשים השחורים" נתנו מעט אמון בחיי נצח כפתרון מסכם לכל אכזבותיהם הצפויות. אם חיים לאחר המוות אמנם היו בנמצא, הרי שהם לא הבטיחו אושר, אלא עוד דבר שיש לחשוש ממנו. המצרים, לעומתם, אהבו את החיים כל כך, עד שהם אפילו אימצו את המוות: הם השתמשו בכל המשאבים החומריים והמיסטיים כדי לשמור על המת באותה צורה שהיתה לו בחייו ולהבטיח לו את כל ההנאות והעינוגים המוכרים של הקיום הארצי. אם פרעה היה בן אלמוות, הרי שלבסוף היתה גם כל הקהילה, באמצעות תהליך של הזדהות. הבדלים אלו, בחלקם, מסבירים את ההבדלים במורשות האורבניות. במצרים חולשים המתים, ברוב חסדם, על החיים. אפילו חתולי הבית נחנטו על מנת להבטיח את קיומם בעתיד.

למרות הנאמר לעיל, ביצע עמק הנילוס את אותה קפיצה - מתרבות הכפר השבטי והעצמאי לתרבות עירונית ריכוזית הנשלטת על ידי המקדש והארמון - אם כי העיר המצרית לבשה צורה שונה. בשתי הארצות בא לידי ביטוי אותו גיבוש, ובשתייהן אותה האדרה של הכוח המרכזי ושחרור האנרגיות המשותפות. בשני המקומות מתגלה אותו רצון חדש לשלוט, אשר עד עתה היה קיים רק בפולחני המיסטיקה והתבטא בפנטזיות פרועות והישגים נועזים. מה שעשה אל בפעילות מיסטית בדור אחד, יעשה הגיבור או המלך בדור הבא.

בתנאים אלה שיחרר התת-מודע כוחות עצומים. במידה שהאלילות החמקניות והאלים האכזריים נראו לעתים חסרי תרבות כמו בני האדם, הרי שבאותה מידה יוכלו אנשים בערים להיות מרוממים בדומה לאלים, משוחררים מהמוסכמות המגבילות ומהקטנוניות המשתקת. מחוזקים על ידי הנוכחות הנראית לעין של רבים מבני מינם - שכמותם לא נראו מעולם בהתכנסות אנשים בתקופה המוקדמת - המלכים, השליטים ונתיניהם התאחדו בהתקפה משותפת ללא לאות על כל חלק מהסביבה; לעתים נתנו צורה חדשה, לעתים ביטוי לראותנות ופעמים אחרות היה זה לצורך ההרס לשמו.

התרחבות זו של הכוחות האנושיים סללה את הדרך לעיר; תופעה זו ניכרת במצרים בעידן בנית הפירמידות, שקדם לבניתן של הערים הניתנות לזיהוי בימינו. האם מנס האגדי, אשר איחד לראשונה את "שתי הארצות", מצרים העילית והתחתית, הוא אשר בנה את העיר תבי? - הדבר עדיין מוטל בספק; עם זאת, ברור שמנס הוא אשר שינה את מסלול הנילוס העובר באזור זה. בשיפורים הטכניים שילב העידן הניאוליטי, על כלי האכסון שלו, את מיומנותו עם מכוונות של עידן הברונזה. המכוונות עצמן חיכו זמן רב להכרה, או ליתר דיוק, להגדרה מדויקת. זאת מכיון שהמכוונות הראשונות, המורכבות, שהופעלו בכוח, לא היו בנויות מעץ או מתכת, אלא מחלקים אנושיים מתבלים, כל אחד בעל פונקציה מסוימת במכלול מבני, תחת שליטה מרכזית אנושית. הצבא העצום של אנשי דת, מדענים, מהנדסים, ארכיטקטים ופועלים, שלעתים היה מורכב ממאה אלף איש שבנו את הפירמידה הגדולה והיוו את המכונה המורכבת הראשונה, שהומצאה בעת בה הטכנולוגיה עצמה ייצרה רק מספר קטן של "מכוונות", כדוגמת המישור המשופע והמזחלת, ועדיין לא הומצאו כלי רכב על גלגלים.

אין בנמצא עבודות הנדסיות אותן מסוגל האדם המודרני, על מכוונותיו ומנופיו רבי העצמה, לבצע היום, אשר היו מעבר ליכולתן של אותן מכוונות אנושיות אדירות קדומות. אפילו מהירות לא היתה חסרה בכלכלה הומו-מכנית זו. בעוד שלקתדרלות של ימי הביניים נדרשו לעתים מאות שנים לצורך השלמתן, קברים רבים במצרים הסתיימו בזמן חייו של הפרעה אשר המומיה שלו היתה אמורה להקבר בתוכם, לעתים במהלך דור אחד. אין פלא שהסמכות המרכזית אשר הניעה מכוונות כאלה נראתה לעתים אלוהית בתכלית.

בסביבה חברתית וטבעית זו נכפו יסודות העיר על המימדים הצנועים של הכפר והעירה. הישגי הבניה העירונית עצמה התאפשרו בזכות הפריון והיצרנות של העמקים הגדולים, על ידי יכולת היצור של הכפרים הקטנים - הניזונים היטב וכל כולם מיועד לחיים באמצעות התנועה על מערכות המים ובשל הנגישות של אמצעים חומריים ואנרגיה לשם תמיכה במעמדות שלמים, שהיו פטורים הן מההשגחה על הכפר והן מהטירדה של עבודת כפיים קשה. לעודף שנוצר בעיר היו צדדים רבים, והארכתן של מערכות התעבורה ודרכי המסחר החלה זמן רב לפני תחילת ההיסטוריה הכתובה. בגרמו הקדומה ניתן למצוא עדות לתעשית בזלת שחורה, למרות שאבן זו יובאה ממרחקים. לאורך דרכי התעבורה המסתעפות ניתן למצוא שילוב של אנשים ותרבויות, כמו שהיה בתפוצתן של תרבויות אובייד, אורוק ו-גימדת נאסר בעיר אורוק.

למרות שהחורבות הקיימות של ערים מגלות רמזי מקרי לחברות ולחיים החברתיים שאיכלסו אותן, הרי שאין לנו עדות עקבית כלשהי לגבי ארבעת אלפים השנים הראשונות לקיום העיר. אפילו בציויליזציה כבירה ומתועדת כשל רומא ישנם חלקים נרחבים שנתרו סתומים ובלתי מובנים. עם זאת, השרידים הקטועים והמפוזרים ראויים לבחינה נפרדת בטרם ננסה לקבצם ולרדת לעומק ערכם ומשמעותם.

הדבר הראשון שאנו רואים במעבר מהכפר לעיר הוא הגידול בשטח הבניה והאוכלוסיה. שינוי זה הוא עדיין רחוק מלהיות מכריע, מאחר ובתרבות הניאוליטית המאוחרת יותר ויותר כפרים שהתפתחו בנקודות מפגש טבעיות בין מחוזות זכו לגידול באוכלוסיה ובאדמתם המעובדת, ללא קשר להתפתחויות חשובות אחרות. לא רק מספר האנשים בשטח מוגדר, אלא גם מספר האנשים שנמצא תחת שליטה מאוחדת זו הוא שיצר קהילה מגוונת, ששירתה מטרת שמעבר לתזונה והשרדות, ושהיתה לה חשיבות מכרעת מבחינה אורבנית.

מבין השרידים המוקדמים הגדולים יותר, מגידו שבארץ ישראל לא היתה אלא 14 דונם וב-גורניה שבכרתים היו ששים בתים, ושטחה לא עלה על 25 דונם; שני האתרים היו כפרים, למרות שכפרים מוקדמים היו עשויים לתפוס שטח קטן של כ-4-8 דונם ולא היו בהם יותר מתריסר משפחות. בתקופה מאוחרת יותר כלל האזור מוקף החומה ב-מיקניה - העשירה ביותר בערי יוון בתקופתה - לא יותר מ-48 דונם, שטח הדומה יותר למצודה מאשר לעיר מתפתחת; באותה תקופה בערך היתה כרכמיש, שעל גדת נהר הפרת בסוריה, בת כ-1,000 דונם, בעוד שאפילו מוקדם יותר, באלף השלישי לפנה"ס, היתה מונהנו-דארו, אחת מערי הבירה הגדולות ביותר של התרבות ההינדית, בת 2,400 דונם.

אף על פי כן ייצגה העיר רמה חדשה של ריכוז אנשי וסדר גודל חדש של ישוב. העיר העתיקה של אור, מכורתו הקדומה של אברהם, על תעלותיה, נמליה ומקדשיה, השתרעה על פני שמונה מאות ושמונים דונם ואילו חומותיה של אורוק הקיפו אזור של מעל חמישה קילומטרים רבועים. במידה מסוימת מצביעות עובדות אלו על גידול במזון וכן על התפתחות אמצעי תחבורה ומתקנים טכנולוגיים אחרים. בעידן הברזל - עם ציוד יעיל יותר, מכשירי חיתוך, שימוש במתכת לכלים חקלאיים והתרחבות השימוש בתעלות - התרחב האזור שתפסה העיר עוד יותר. בעוד שחומות קורסאבאד האשורית תפסו שטח של כ-3,000 דונם סמוך לשנת 700 לפנה"ס, הרי ש-נינוה, מאה שנים מאוחר יותר, השתקעה על פני כ-6,400 דונם. בתקופה מאוחרת יותר היתה בבל, לפני חורבנה על ידי הפרסים, מוקפת בחומה שארכה לפחות שבעה-עשר קילומטר (שטח של כ-18,000 דונם). אם חסר משהו סטטיסטיקה זו, הרי זה משום שההוכחות עצמן הן כה מקריות ולא עקביות.

קשה יותר לאמוד את גודל האוכלוסיה ששכנה בערים אלה. בתחילה היו הערים מוגבלות על ידי אותם קשיי תחבורה שאפיינו את ערי ימי הביניים המערביות וכנראה היו בעלות אוכלוסיה בסדר גודל דומה - מאלפיים ועד כעשרים אלף איש. כנראה שהגודל הנורמלי של עיר קדומה היה קרוב למה שקרוי היום "יחידת שכנות" - חמשת אלפים נפשות או פחות; כך שבתחילת ההתאגדות העירונית המשיכה העיר לשמור על הקירבה והשיתוף של הקהילה המקורית.

פרנקפורט, אשר חפר ב-אור, אשנונה ו-קאפאג'י שגשגו בסביבות 2,000 לפנה"ס, מצא כי הבתים, שמספרם היה כחמישה לדונם, יצרו צפיפות אוכלוסין של כ-30 עד 50 איש לדונם, צפיפות שבודאי היתה מופרזת מהרצוי מבחינה היגיינית, אך לא גרועה בהרבה מהרבעים הצפופים יותר של הפועלים באמסטרדאם במאה ה-17. בשני המקרים אולי קיים פיצוי כלשהו במציאותן של תעלות המים. אפילו כאשר היתה אור בירה קיסרית, פרנקפורט אמד את אוכלוסיתה בלא יותר מ-24,000 נפש, בעוד שב-קאפאג'י היו רק מחצית ממספר זה. האומדן של וולי (Leonard Wooley) (ר"ב)

לגבי העיר העתיקה, המוקפת בחומה ב-אור - 34,000 - אינו שונה בהרבה, למרות שלטענתנו זוהי רק שישית מ-אור רבתי, שהתפתחה מאוחר יותר למרכז תעשייתי שבו התקיים מסחר ענף. מטרופולין זה, להערכתו, הכיל כרבע מליון איש.

העדות לגודלם וצפיפותם של בתי המגורים היא מקרית, ואפילו חפירות נוספות עלולות שלא לאפשר הצגת מספרים מעוררי אמון, זאת משום שיש חשיבות רבה לצפיפות בחדר אם ברצוננו להבחין בין מגורים למשפחה ובין שכונת עוני. בעיניים אלו אין מידע כלשהו שיכול לענות על השאלות הללו. עם זאת, מענין לציין כי בתים קטנים מאמצע האלף השלישי לפנה"ס שנתגלו במוהנזיו-דארו היו בגובה של שתי קומות ומידות של בערך $109 \times$ מטר; זהו סדר גודל דומה לזה של הבתים הממוצעים בפראינה היוונית, בערך 200 לפנה"ס, אשר מידות בתיה היו 8.5×6 מטר. מימדים אלה לא חורגים מהמקובל באיסט-אנד של לונדון במאה ה-18. הבית העתיק ביותר שנתגלה הוא למעשה גדול במקצת מהבית בן חמשת החדרים בו גרתי פעם בגני סאניסייד, לונג איילנד, במה שתוכנן להיות שיכון לדוגמא.

החשוב ביותר במספרים אלה הוא שהם נשארו קבועים במשך תקופה של כחמשת אלפים שנה. באשר לבתי המגורים המרווחים של השכבות האמידות יותר - הם הביעו במקור את אותם השינויים בהם אנו מרגישים כיום: מבתים בני עשרה חדרים, שמידותיהם מ- 18×28 מטר ועד ל- 24×32 מטר ב-אשנונה, בבל ואולינטוס, ועד לארמונות בעלי חדרים רבים. נתונים אלה מכסים תקופה המשתרעת על כאלפיים שנה וכוללת ארבע תרבויות שונות לחלוטין; אך למעט חריגים מעטים, כדוגמת מוהנזיו-דארו, לא היו בתים בודדים בקרב הערים הקדומות, כמו גם בכפר הפולני בן עידן הברזל - ביסקופין - אשר סוללות העץ וטורי הבנינים שלו נחשפו בימינו. שוני ופתיחות היו תכונותיו המקוריות של הארמון, וביחד עם תכונות ומנהגים רבים נשמרו עבור הקבוצה הקטנה של אצילים ופקידים רשמיים ששירתו את השליטים בערים הקדומות. הוילה הפרברית המוקפת בגן מופיעה בתקופות מוקדמות יחסית בציורים ודוגמאות קברים מצריים.

סימן ההיכר הבא של העיר הוא המצודה המוקפת בחומה, שמשביבה כפר אחד או יותר. כנראה שגילוי ערך החומה כאמצעי הגנה עבור הקבוצה היושבת שם הוביל לכך שהחומה שימשה כדי לכתר ולשמור על סדר בכפרים הסמוכים. הרעיון לפיו החומה הינה חיונית להגדרת העיר, כפי שסבר מקס וורבר, אינה אלא טעות קרתנית. אולם נכון הדבר שהחומה המשיכה להיות אחד החלקים הנישאים בעיר, ברוב הארצות, עד המאה ה-18, למעט דוגמאות כגון מצרים הקדומה, יפן ואנגליה - שם העניקו מחיצות טבעיות חסינות כללית לערים ולכפרים במשך תקופות ארוכות, או כמו באמפריה הרומית ובאמפריה הסינית - שם היו בשימוש צבא עצום או מערכת סוללות הגנה שהפכו את החומות המקומיות למיותרות.

ישנו גורם חשוב נוסף בגודל הערים, ממנו התעלמו לעתים קרובות מדי: לא רק המצאות מים ומזון, אלא גם מגוון המערכות התקשורתיות השיתופיות. אפלטון הגביל את גודל העיר האידיאלית שלו למספר האזרחים המסוגלים לשמוע את קולו של נואם אחד. גם כך היתה מגבלה מספרית נפוצה יותר, והיא מספר האנשים המסוגלים להגיע בעת ובעונה אחת למתחם מקודש לשם נטילת חלק בטכסים העונתיים הגדולים. למרות שכבר בתקופה המוקדמת גדלו הערים מעבר לטווח שמיעה, יש להניח שההגבלה המספרית עדיין קשורה למספר האנשים היכול להענות במהירות ויעילות לקריאת השליט. לערי נהריים היה תוף לקריאה לתושבים, ממש כשם שבימי הביניים השתמשו בפעמון מגדל הכנסייה כדי לקרוא לתושבי הערים להאסף בצוותא; רק לפני זמן קצר, בעמדה בפני פלישה וניתוק ודאי של הטלגרף והרדיו, חזרה אנגליה לצלול הנצחי של פעמוני הכנסיות כאות לתחילת הפלישה הגרמנית הצפויה.

ערים קדומות לא התפתחו מעבר למרחק הליכה או שמיעה. בימי הביניים הגדירה היכולת לשמוע את הפעמון את גבולותיה של העיר לונדון; עד שהומצאו שיטות תקשורת המונית במאה ה-19,

היה זה הגבול האפקטיבי להתפשטות העירונית. עם התפתחותה, הפכה העיר למוקד רשתות תקשורת: הרכילות ליד הבאר או המעיין, השיחה במסבאה או ליד קרש הכביסה, כרוזים שנישאו בידי רצים ושליחים, סודות בין ידידים, שמועות על שערי חליפין של סחורות ושווקים, שיחות חכמים ומלומדים, חלופי מכתבים ודיווחים, חשבונות ורווחים, העתקת ספרים - כל אלה היו פעולות מרכזיות של העיר. מבחינה זו השתנה הגודל המוסכם של העיר בהתאם למהירות ולטווח ההשפעה של התקשורת. הגודל המצומצם של הערים העתיקות מסביר לנו את המגבלות בעיר בתקופות קדומות, או לפחות מצביע על תבונה של שיתוף פעולה מתוך רצון: רק בארמון ובמקדש הלכו והתפתחו אמצעי התקשורת, שנשמרו בקפדנות ובהפרדה משאר האוכלוסיה. הסוד הגדול של כוח ריכוזי היה הסודיות עצמה. כלל זה נכון גם לגבי המדינות הטוטאליטריות בימינו אנו.

3. אורבניזם ובנייני פאר.

קרוב לודאי שמשום שהיא נוחה יחסית ומשום היותה, קרוב לודאי, בית האכסון העשיר ביותר של שרידי האמנות והטכנולוגיה, המצודה בעיר העתיקה היא האתר שנחקר בתשומת הלב הרבה ביותר. לאב הטיפוס של העיר היו, כפי שצינתי, שורשים בחיי המוסדות הראשונים - המחנה המבוצר והמקדש - שהם לא בהכרח אותו האתר. סימנה של העיר, כפי שנאמר, הוא התמזגות שני המוסדות במקום אחד ובנפרד מהעולם החילוני. אנקידו מחפש את גילגמש ב"מקדש הקדוש, ביתם של אנו ואישתר" באורוק. למרות שמקדשים יוצאי דופן נמצאו גם בחלקים אחרים של העיר, ובקורסאבאד נמצא גם ארמון צמוד למקדש ללא קשר למצודה, הרי שככלל ניצבו הארמון הגדול של המלך והמקדש סמוכים זה לזה בתוך המצודה; זהו חלק ממערכת הממשלה הכולה, כפי שהתקיימה במשך תקופה ארוכה ביותר.

לב האבן של המצודה נתגלה בערים רבות; אכן, הזיגורט יכול להנשא מעל מעל לגבעת חול קטנה בה קבורים חלקי מבנים וחפצים, שנקראה "תילו" (ערימת הריסות) בבבל העתיקה, ועדיין נקראת "תל", לפעמים בגובה של כ-30 מטר. אך הצורה הכללית של העיר שהקיפה את המצודה נודעה רק מדוגמאות מאוחרות, חותמות וסימני כתב שנתגלו, שלמרות שהיו אמורים להסביר צורות קדומות אף יותר, נשארו כחידה סתומה. למרבה הפלא, סימני ה"מגדל", ה"מקדש", ה"מיס", ה"גן", ה"עצים" וה"שוק" ברורים מבחינה גרפית באור וקיש, שם נתגלו בצורת תמונה או סימנים, אך לא כך ה"עיר". אדמה פוריה מצוירת כצורה גיאומטרית מוארכת של חמישה עשר ריבועים, או כמלבן מוארך עם סימני תלמים, הפתוח מצידו האחד. העיר מצוירת או כמאורך עם שני קווים אנכיים פנימיים, או בצורת האות "ר" עם ראש קצר. קשה להבין מה משמעות כל צורה, למרות שיתכן כי הסימן האחרון הוא ציור בית אמיתי ללא הדלת.

עם היוסדה של העיר ניתן לצפות להגדרות והגבלות על הסמכות הדתית, תחום השיפוט המלכותי והרכוש. האם היו קוי תיחום כאלה להגדרת שכונות ששירתו את המקדש, או שמא התמזגו השכונות ללא הבחנה, ללא תעלות או שטחים פתוחים המפרידים ביניהם? אנחנו איננו יודעים. גם החוקר השטחי ביותר יכול להעלות שאלות המתיחסות ישירות לענין, עליהן לא יוכל לענות גם המלומד בארכיאולוגים.

במצודה יצא לאור הסימן החדש של העיר: שינוי קנה המידה, המכוון ליצור יראה ונחיתות בלבן של המתבונן. למרות שהתושבים הרבים ניזונו בדוחק ועבדו עבודה קשה, לא נחסכו משאבים כדי ליצור ארמונות ומקדשים שבעצם גובהם ומבנם המאסיבי ישלטו על שאר חלקי העיר. הקירות הכבדים מחרס שרוף או מאבן נתנו למשרדי המדינה הזמניים את תחושות הממשיות, היציבות והבטחון של עוצמה רבת שנים וסמכות בלתי ניתנת לערעור. מה שאנו מכנים היום "אדריכלות מונומנטלית" הוא בראש ובראשונה ביטוי לעצמה וכוח, המציגים את עצמם על ידי קבוצת בתים הבנויים מחומרים יקרים וסימוכין אמנותיים; בתים אלה שולטים על כל הדברים הקדושים - אריות, שוורים

ונשרים - איתם מזהה ראש המדינה את תכונותיו הוא, החלשות יותר. מטרתה של אמנות זו היתה ליצור תחושת פחד מלא כבוד, כמו שנכתב בוידויו של קונטנו: "אני אדם מת, נמוג מאחורי צילו של המלך, אדוני".

יתכן שגם המצודה וחומותיה החלו בדרך צנועה יותר, שלקחה בחשבון תנאים וצרכים שימושיים. ו.פ.וולברייט כתב כי ב-1750 לפנה"ס גרו מנהיגי הקהילה בארץ ישראל במצודות, בעוד שרוב התושבים גרו בבקתות מסביב ועברו למבצר רק בעת סכנה רצינית. גם מזג האוויר החורפי אילץ את התושבים לעבור למבצר ולנטוש את מחסומיהם המאולתרים מאבן וסכך, בהם גרו בקיץ וביחוד בעת הבציר. יתכן שזהו המשך של השלב הקודם; פוסטל דה קולאנגי (Fustel de Coulanges) (ר"ב) ציין לפני זמן רב כי תאור זה מאפיין את הצורה הקדמונית של העיר.

את המצודה הקיפה בדרך כלל חומת סלע טבעית או מעשה ידי אדם, אך אין זה נכון לגבי הכפר או העיירה המוקדמים. גרטרוך לוי כתבה שב-ארפיציאן, שהיה מרכז עתיק לייצור חרס צבוע, לא היו ביצורים ולא נמצאו בו כלי נשק. מכאן ניתן להסיק שעיר קטנה, שבסך הכל גדולה במעט מכפר ונמצאת תחת חסות מטרופולין כדוגמת נינוה, יכולה היתה לוותר על בניית חומות גם בשעה שמלחמה היתה איום תמידי. אך עם המצאת אומנות ההשמדה הכללית והמאורגנת הפכה החומה לצורך, לא רק לסמל, וחיבה צורה מסוימת למבנה העיר. תהליך זה קרה, כנראה, בקהילות הקדומות הסמוכות לפרת, והיה לו תפקיד חשוב בהגדרת ההגבלות הפיסיות להתרחבות העירונית. באותו זמן גדלו חרדתו ומודעותו העצמית של המלך או מושל העיר, שעשה הכל על מנת להביא אל תוך החומות את כל אשר היה מחוץ להן.

החומה, על כן, שימשה גם כמכשיר מלחמה וגם כאמצעי שליטה מועיל על אזרחי העיר. מבחינה אסתטית, החומה יצרה חיץ ברור בין העיר לסביבותיה; בעוד שמבחינה חברתית המחישה את השוני בין תושב העיר לזה שגר מחוץ לה - בין השדה הפתוח בו מאיימים שודדים נוודים וחיות הטרף, לבין העיר, בה יכול כל אדם לעבוד ולישון בבטחה גם בזמן של סכנה צבאית. עם מלאי מספיק של מים וכמות מספקת של תבואה אגורה באסמים, נראה היה הבטחון כבלתי ניתן לערער.

הפתחים בחומת העיר היו מבוקרים בזהירות, בדומה לויסות מערכת השקיה; צריך לזכור שמלבד המעבר אל ומן השדות מסביב, נכנסו אליה רק מספר מועט של אנשים בעזרת סירות או עגלות. עד אשר הגיעה העיר למימדי מטרופולין, לא היתה בעיה של צפיפות מחוץ לשעריה. בתקופה זו התקבצו התושבים בפונדקים, אורות ומחסנים משלהם ויצרו רובע מסחרי ונמל. ניתן למצוא צורות התארגנות דומות בימי הביניים.

השערים ששמרו על הערים הקדומות חוזקו בצורה סימלית, כמו הארמון, על ידי דמויות של אריות מאיימים - תדמית קסומה של כוח. שערי ברונזה נועדו לרפות את ידי הצבא התוקף ולהחדיר תחושת כבוד בזר רודף השלום הבא לביקור. בשלב מוקדם מאד קיבלו הביצורים את צורתם, שנשארה זהה עד למאה ה-16, עם מגדלים וקני כלי ירייה המבצבצים מחגורת אבן מוצקה, לעתים רחבה מספיק על מנת לאפשר לשלוש מרכבות לעבור על גבה, כדי להקל על השימוש בנשק ההגנתי.

עם התפתחות מיומנות מלאכת המלחמה והחשדנות הפוליטית, הפכה החומה למערכת מסובכת של חומה בתוך חומה, כך שעורמה ובגידה היו יעילות יותר לצורך חדירה לעיר מאשר אילי המצור שאיימו על בבל וטרויה. אין ספק כי החפירים, תעלות המים והחומות לא הקלו על התוקפים. ללא אמצעי הגנה אלו ערים קטנות לא היו מצליחות לעמוד בפני הריסתן, כפי שאכן קרה לעתים. ללא חולשות אנושיות - קינאה, מחלוקות פנימיות ובגידה - היו ערים גדולות יכולות להשאר בלתי פגיעות.

אם תושב העיר התפאר בכוחם של אליו, הרי שהיה לא פחות גאה בחומה המקיפה את עירו. לבני אותה תקופה נדמה היה כי האלים עיצבו את העיר ומקדשה, "הבית היורד מן השמים" ומעל לכל "חומתו העצומה נוגעת בעננים". למזלנו יש לנו עדות מאותה תקופה בנושא זה - הגירסאות השונות של עלילות גילגמש, המייצגות בדרך אופיינית את המלך הגיבור, בונה חומותיה

ומקדשיה הגדולים של אורוק, שני המפעלים הבולטים שגיבשו את העיר. במקרה זה חשובות מלים אחדות מערמות של גלי חורבות:

על סוללות אורוק את החומה בנה
על איננה הקדושה (מגדל אנו ואישתר)
המקדש הטהור.
ראה חומתה החיצונית שכרכובה כנחושת
הבט על החומה הפנימית אשר אין ישווה לה
תפוס את המפתן שהוא עתיק
קום והתהלך על חומות אורוק,
בדוק את יסודות המרפסות
בחן את הלבנים
האם אין לבנים שרופות?
האם לא שיבעה הניחו את יסודותיה?

מעבר למשמעות של מחסום צבאי ושליטה, איחוד דתי והגנה, היה לחומה תפקיד נוסף: הפרדה חדה בין העיר והכפר. עצים, גנים, שדות ועדרים יכלו להתקיים בתוך העיר, אך החומה, התוחמת את האזור הבנוי, הגדירה שוליים קבועים של אדמה חקלאית מסביבה. חלוקה חדה זו יצרה רושם אסתטי חזק במידה שווה.

בעמקים רחבים אלה, בנהריים ובמצרים, ניבנו הערים, מסיבות בטחון, במקומות מוגבהים; כך שהרודוטוס, בדברו על הנוף במצרים בעת הגאות, מתאר את עריה כ"דומות מאד לאיים שבים האגאיים". במות הבוץ והאדמה היו, לעתים, בסיס למצודה בלבד, ופעמים אחרות שימשו בסיס לעיר, שהגיעה עד גובה של 12 מטר. במקדש של אנו היה הבסיס, לדברי פרנקפורט, בגודל 42,000 מ"ר. מעל גבעה זו התנשאו הסוללות לגובה של שלושים ושלושה מטר נוספים, וקרוב לודאי שהסתירו את כל המבנים האחרים, מלבד המקדש. בעצם נוכחותה הצהירה העיר על שליטתה וזכויותיה על האזור. למסתכל מבחוץ נראה ההר כשולחן חום העומד על שטיח ירוק. המבנים הצפופים מלבני החומר, צלליות החומה והמגדלים, הזיגורט שהיה מוקף בתעלות השקיה והמרחב ממנו בצבצו עצי דקל, שיטה או אשל. אם החומה התנשאה והשער דיכא בחומרתו, הנוף שמאחור היה כחיוך; בעוד שבתוך החומות נשמע רחש אופייני לכוורת, ונראו צבע וזוהר של חיים דחוסים שהיוו ניגוד מוחלט לפעילות הכפר הכמעט בלתי נראית לעין.

הסדר החיצוני של המצודה והעיר דמה לסדר הפנימי של הארמון והמקדש, לעתים בצד אחד של מעגל החומות ופעמים אחרות במרכז. כוח קרן משני מקומות מקודשים אלה; בתמורה הוגשו מנחות אנושיות בכל צורה אפשרית: זהב, כסף, נחושת, טין, אזמרגד, אוכל, עבודה והחיים עצמם - כל אלה זרמו לשני המרכזים הקדושים. בעוד שהבתים היו צפופים ולעתים מחניקים, היה המתחם המקודש רחב ידיים, עם חצר פנימית מלבנית שיכלה להכיל המון רב. לכאן חדרה האמנות על מנת לחזק ולגבש, עם אפקטים שאין בכוח המלים להביעם, את כל אשר שינה הסדר החדש במימדיו של הישן, וכל זאת על בסיס חקלאי. מעל לכל, כוח הדמיון הממושפע היה מסוגל לתרגם את האפשרי למעשי ולהגדיל את המנהגים היומיומיים הצנועים למבנים מרהיבים.

הכפרים ניתנים לזיהוי על פי שרידי יסודות וחרסים, ואילו את העיר מאפיין העושר בסמלים מונומנטלים ובאמנות העירונית, המבטאים את התהליך הברור טוב יותר מכל מיפקד בתים או בדיקת השטח. וויליאם ג'יימס, בספרו הקלאסי "עקרונות הפסיכולוגיה", מתאר היטב את הדרך בה ביתו של אדם הופך לחלק מאישיותו השלמה, בדומה לדיעותיו, דיעותיו ומעשיו. ככל שנכון הדבר לגבי הפרט, הרי שהוא נכון עוד יותר לגבי הקהילה; דרך האסתטיקה החדשה של הבנינים הגדירה העיר את אישיותה הקולקטיבית המתפתחת, ובאמצעותה היתה יכולה להסתכל בגאווה רעננה בפני עצמה. גם אם המלך או המושל היו נישאים מעם, כך שאפשר היה להתקרב אליהם רק במקרים מיוחדים, עדיין היה יכול התושב לזהות עצמו עם אושיות העיר, על כוחה וזוהרה.

עבודת החקלאות קשרה את האדם לפעילות היומית: הם היו מכורים לשיגרה ומורגלים לקטנוניותם וקוצר ידם. בעיר יכול היה

גם הנקלה והדל ביותר להשתתף בגדולתה ולראות בה חלק מעצמו. כאן התקיימו מנוחה טכסית וניתוק מהודר שהוצעו לכל, בחסות השלטון העירוני. שוב אני פונה לאישור על ידי הטקסט האכדי העתיק:

בוא הנה, הו אנקידו, אל סוללות אורוק
היכן שאנשים מבהיקים בשמלותיהם החגיגיות,
באשר כל יום הוא חג.

אולי היתה בכך משום הגזמה, בדומה למה שאנו מוצאים היום בחוברת תיירות; אך ביסודו של דבר נתפסת תחושת זוהר והנאה המתבטאת במוסיקה, שירה, ולבוש כמו גם באדריכלות, אותה החל האדם לזהות עם העיר. ללא הנאות אלה, לא היו התושבים מצליחים להתקיים במציאות הקודרת והמדכאת.

עלינו לשים לב לקסמה המאגי של העיר. אנשים הגיעו למקום זה כדי להיות תחת חסות האל, וכמעט באותה מידה תחת חסות המלך, שייצג באישיותו את הגורמים החדשים - כוח השליטה וההבנה, החלטה ורצון חופשי - אשר היו עלולים להיות מנוגדים למסורת המכובדת של השבט. עד לרגע זה היה האופי האנושי מעוצב על ידי הקבוצה המקומית אליה היה שייך האדם, אך ללא זהות עצמית. בעיר, תחת מוסד המלוכה, הופיעה לראשונה האישיות עצמה: שולטת בעצמה, מכוונת את עצמה, מתבססת על עצמה ומגדילה את משמעות ה"אני" כמייצג אלוהי של הקולקטיביות הגדולה יותר, שהיתה שייכת פעם ל"אנחנו".

כדי להבין את משמעות השינוי אנו מסתמכים על הפילוסוף הסיני מנקיוס (Mencius). "כאשר האנשים נכנעים לכוח רק משום שכוחם אינו מספיק", אמר, "הם אינם משעבדים את מוחם. כאשר בני אדם משועבדים על ידי עוצמת האישיות, הם מרוצים בעמקי לבם ונכנעים באמת". "הכוח שבאישיות" סופק על ידי העיר ואלוהיה; זהו המקור הראשי להשגים הגדולים שהמלוכה איפשרה. אלפי שנים יעברו לפני שהעיר תאציל כוח אישי זה לשאר תושביה.

אובדן עוצמתה המקודשת הופך את העיר לגל חימר ואבנים חסר צורה, תכלית וערך. מאחר ובלי הפלאים הקוסמיים יכול היה האדם הפשוט לחיות חיים טובים במידה שווה, או אפילו יותר טובים, בכפר. משעה שהחיים נתפסו כקדושים וכחיקוי של דרכי האלים, הפכה העיר העתיקה עצמה לבבואה של השמים, ונשארה כך עד לתקופה הרומית. אפילו עמידותה ומקדשיה, מהם נעדרו הרקבון וההזנחה האופייניים לבית האיכר, שיוו לה מראה קרוב עוד יותר לתבנית הנצחית רבת הקסם, אותה הפכה מודעותו של האדם ליקום למושכת. תבי, מרכז עבודת אל השמש, הפכה באגדות למקום הבריאה עצמה בזכות תהליך שכזה.

בערים קדומות תורגמו אנרגיה וחיים אנושיים ליצירות אמנות בקנה מידה שהיה בלתי ניתן להשגה קודם לכן. כל דור היה מסוגל להשאיר מעתה מאגר של צורות ודימויים אידיאליים: מקדשים, ארמונות, פסלים, ציורי דמויות, כתובות, עדויות צבועות וחרוטות על קירות ועמודים - כל אלה סיפקו את רצונו של האדם לנצחיות באמצעות חריטתם בזכרון של הדורות הבאים. אפילו כאשר איימו עליהם בהכחדה, נצמדו הגאווה והאמביציה לחומות העיר; בסופו של דבר הקדימה האמנות את המלה הכתובה מאחר והאמנות יצרה צורות סימליות "נצחיות", שהיו עלולות להעלם בדרך אחרת. במהדורה הבבלית של פרשת גילגמש, מודה הגיבור במגבלות האדם והישגיו, ביודעו שאף אדם אינו יכול "להעפיל לשמיים". עם זאת, מתנחם גילגמש ברעיון של איש העיר החדש: גם אם אפול, לפחות עשיתי לעצמי שם. 'גילגמש', הם יאמרו,....נפל. זמן רב אחרי שצאצאי נולד בביתו". התהילה דרבנה את תושב העיר למעשים שנועדו להחרט בזכרון, שישאר הרבה אחרי תקופת חייו.

בעיר הופיעו לפתע הארכיטיפים הגדולים של התת-מודע - מלכים דמויי אל, שוורים בעלי כנף, אנשים בעלי ראש נץ, נשים בדמות לביאות - כולם במימדי ענק ועשויים מחימר, אבן, נחושת וזהב. לא רק בתאטרון יכול לחוש הצופה, כי השחקנים גדולים ממידותיהם האמיתיות. זו אשליה טבעית שנוצרה על ידי העיר,

משום שהמרכז העירוני הוא בעצם - תאטרון. ממה שאיימס (Adelbert Ames) (ר"ב) הדגים בניסוייו, שהתמקדו בתפקיד המטרות והערכים הסוביקטיביים בשינוי תחושות נייטרליות לכאורה, קשה להאמין כי בקרב הדר הפעילות האנושית של האלף הרביעי לפנה"ס נראו המלך דמוי האל או הכוהן הראשי בגודלם הטבעי, כפי שהוצגו בדמויות מצוירות או מפוסלות - או לפחות כאשר ערכו את אותם טכסים קדושים מהם שאבו את כוחם. זהירותו המופלגת של דיוסס בקידומו מיועץ הכפר למלך מאפשרת להבין את שינוי המימדים; מרחק נפשי, המתארך עוד יותר על ידי פחד, יראה וסגידה, מגדיל את האוביקט עליו אנו מתמקדים ומטשטש את ההמון העירוני, שנשאר "מחוץ לתמונה", כפי שקורה בהסתכלות בזכוכית מגדלת.

עם זאת, השחקן זקוק לקהל לחיזוק האגו וכדי לתת חשיבות לתפקידו. איזה שחקן יכול לשחק במיטבו באולם ריק? על מנת ליישם את הכוח שטענו לו, דרשו המלכים את תשומת הלב ומחייאות הכפיים התמידיות של ההמון העירוני הגדול. המשתתפים הפעילים בטכס הכפרי הפכו עד מהרה למקהלה פאסיבית, הצופה ומפרשת את הדראמה העירונית החדשה. בעבר, בכפר הקדום, היה למשקיפים אלה חלק מלא במתרחש והם היו יכולים לבצע באופן מוצלח כל תפקיד, לסירוגין צופה ושחקן; בעיר הצטמצמו התפקידים והם שימשו כניצבים. אולי אחד התפקידים של האמנות המונומנטלית העירונית היה להוריד את האדם הפשוט ולהעמידו ככנוע, ובכך לעשותו נוח לשליטה כל עוד ממשיכה האשלייה להתקיים.

4. נהר, דרך ראשית ושוק.

עם כל חשיבותה של המצודה במיקוד והגדלת העוצמה הדתית והמדינית, כנראה שהיה לה תפקיד לא פחות חשוב בחיי הכלכלה של העיר. אם בתחילה לא היה בנמצא מקום פתוח שניתן לקרוא לו "שוק", הרי זה אולי משום שחלל זה היה חלק מחצר המקדש ורק מאוחר יותר נמצא לו שטח פתוח ברבעים הפשוטים של העיר. בכך מזכיר השוק את אותם משרדים ממשלתיים, אשר יתכן וקיבלו מקום מיוחד בארמון העתיק רק כאשר החלו להוות פונקציה נפרדת. ברור שמה שאנו מכנים כיום בשם ארמון היה גם קסרקטין, בית סוהר, אולם משפטים ומכלול מנהלי.

השארתי לסוף את המרכיב הדינאמי של העיר, בלעדיו לא היתה יכולה להמשיך ולהתפתח בגודל, במרחב ובייצור. זהו האמצעי היעיל הראשון לתחבורה עירונית - מעבר המים. העובדה שהצמיחה הראשונה של הערים ארעה בעמקי נהרות אינה מקרית. העיר צמחה בד בבד עם השיפור בספנות, החל מרפסודות וגזעי עצים צפים ועד לסירה המונעת בכוח משוטים ומפרשים; אחר כך - החמור, הסוס, הגמל, כלי הרכב על גלגלים ולבסוף - הדרך הסלולה שהרחיבה את טווח התעבורה ונתנה לעיר שליטה על אנשים ומשאבים מאזורים מרוחקים. התעבורה איפשרה השוואת עודפים וכן גישה למוצרים מיוחדים מאזורים רחוקים; אלו היו הפונקציות של מוסד עירוני חדש - השוק - אשר הינו במידה רבה תוצר של הבטחון והנהלים המסודרים של חיי העיר. בערים בהן נמצא התיעוד המוקדם ביותר ניתן לראות שפעולות העיר - רכישה, אכסון והפצה - בוצעו על ידי המקדש, למרות שיתכן, כמו ברסיה הסובייטית של היום, שחלק מתוצרתו של האיכר שימש לצרכיו או היה עשוי להיות בר-תחלופה באופן פרטי, באם סופקה הדרישה הקולקטיבית.

כמו מרכיבים אחרים של העיר, גם השוק התקיים כישות נפרדת ולהביא לקיומם של מחסות זמניים בלבד; משהו מאותה איכות הולכת ונעלמת, אך עדיין קיימת בירידים השבועיים בערים האירופאיות, אפילו הגדולות שבהן, עם מכוניות הקארוון של המוכרים ודוכנים זמניים. הגורם שנותן לשוק מקום קבוע בעיר הוא ציבור גדול דיו על מנת לאפשר קיום נאות לסוחרים, עם קשרים למרחקים ומוצרים יקרים, כמו גם תוצרת מקומית מספקת שתאפשר להציע את עודפי הייצור של בתי המלאכה

העירוניים למכירה כללית. אולם תנאים אלה היו תוצאה, ולא גורם, של הגידול במספר התושבים.

שיטת התקשורת הנרחבת שהתפתחה בד בבד עם הגידול בהפצת הסחורות בשוק היתה חשובה יותר לטווח הארוך. נראה כי התייעוד הקבוע היה בתחילה תוצר לוואי של העסקאות בשוק, וההמצאה הגדולה ביותר אחרי סימני הכתב והמספרים היתה המצאת האלפבית, יצירתם של הסוחרים הפיניקים. עם המסחר הורחבו גם המגעים האנושיים לקנה מידה גדול יותר מאי פעם. שומר אופיינה כארץ מרובת לשונות, והפצתן, כמו גם השימוש האחד בשפות המקומיות, נתנו לעיר את מעמדה המיוחד כמרכז תקשורת ומושב של ספרות מיוחדת, אשר בה יטלו חלק, לימים, גם מרכזים אחרים.

אם תחבורה היתה הגורם הדינמי ביותר בעיר, למעט מלחמה, הרי שהעדר תחבורה, או הקלות שבה ניתן היה להפריע למהלכה לאורך הנחר על ידי קהילה שהתנגדה למעבר סירות, היתה איום לגדילתה ולמעשה לעצם קיומה של העיר. עובדה זו תרמה ללא ספק לנטיות של ערים חזקות להרחיב את גבולותיהן ולהשמיד ערים שהיו עלולות לחסום את דרכי המסחר שלהן; היה חיוני להבטיח את 'קו החיים'. בכך ניתן להסביר, בצורה חלקית, את המעבר ממרכז עירוני לאמפריה.

באחד מתרגומיו של ס. נ. קרמר ניתן למצוא התייחסות אל "רחוב השוק של אור"; מאבקו של אנקידה בגילגמש התרחש ב"שוק של הארץ". המבנה השומרי לשוק הוא Y, מה שאולי מוכיח כי רעיון השוק כצומת נתיבי תחבורה היה כבר מוכר. אין סיבה לפקפק בהופעתו המוקדמת של השוק וניהול סחר חליפין זמן רב לפני ש"כלכלת שוק" כלשהי, המבוססת על פעילות החותרת לרווח כספי וצבירת הון פרטי, היתה בנמצא. אם התייחסויות אלה לשוק יכולות להחשב כבעלות פונקציה כללית יותר, הרי שתי הצורות הקלאסיות של השוק - המקום הפתוח או הבזאר המקורה, והדוכנים או רחוב החנויות בשרשרת - החלו לבוא לידי ביטוי במרקם העירוני לכל המאוחר ב-2,000 לפנה"ס. יש אפשרות נוספת, לפיה שתי הצורות הופיעו רק לאחר צורה קדומה יותר של היריד הגדול - בתוך חצר המקדש. במקרה זה היה השוק עיסוקם הבלעדי של האל וכוהניו ולא חברה להפקת רווחים. כל סוגי הסחורות - חקלאיות או תעשייתיות - היו מובאות כמיסוי ישיר לפני חלוקתן מחדש.

בשלב המוקדמים של התפתחות העיר הקדומה נראה כי אנו עוסקים בכלכלה טוטליטרית מבוקרת, המרוכזת במקדש. לא האל לבדו היה בעליה של אדמת הסביבה ותבע שירותים מכל אדם; חלק מהשנה היה מוקדש לעבודות כפיה לטובת הקהילה. בנוסף לכך, חצר המקדש עצמה לא היתה אזור דתי טהור. היא שימשה גם כ"אזור סחר" - מקום בו יוצרו הסחורות, וכן כ"מרכז קניות" - בו אופסנו והופצו הסחורות. המחסנים, מציין פרנקפורט, "כללו מבחר עצום של מוצרים: תבואה, גרעיני שומשום כחומר גלם לשמן, ירקות, בירה, תאנים מיובשות, יין, דגים (יבשים או ממולחים), שומן, צמר, עורות, כמויות עצומות של קני סוף, מחצלות, אספלט ואבנים". גז הצאן, טחינת החיטה, צביעה, טוויה ואריגה - כל זאת נעשה בחצר המקדש. רק עם צמיחת האוכלוסיה העירונית והתרחבות המורכבות של הפעילות הכלכלית שוחרר חלק ממנה ליוזמות חילוניות יותר באזורים אחרים של העיר.

אפילו בכלכלה הפשוטה ביותר היתה שיטה כלשהי של הפצת המוצרים העודפים והחלפת מוצרים מיוחדים להם היה ביקוש מוגבל, בין אם על ידי סחר חליפין, מתנה או משתה. הצרכנים העירוניים הקדומים לא היו תלויים רק בתוצרתו של האיכר, אלא גם בפעילותם של הדייג, מגדל הבקר, הכדר, האורג והנפח; אכן, ההתרכזות המלאה בעיסוק אחד ויחיד היתה אחד מסימני ההיכר של הכלכלה העירונית החדשה - אפילו אם הסדר הישן עדיין נשמר בכפרים או באחוזות מרוחקות.

פטרי מציין שערי הבירה הראשונות בדלתא והערים המוקדמות של נהר הנילו היו מרוחקות זו מזו כשלושים וחמישה קילומטר בממוצע ולעתים אף פחות מכך; לדבריו, נבעה אחידות זו מהצורך בגישה נוחה למרכזי אכסון התבואה. כל עוד התשלומים בין הסוחרים בוצעו בתבואה, הרי שהאכסון והאשראי הכפילו את

מספרם של מרכזי השוק אשר היו תחת חסות האל המקומי. קרבתן של ערים קדומות אלה מצביעה בבירור, לפחות בזמן היוסדן, על מצב של שלום ובטחון שאינו מאומת במסמכים מאוחרים יותר - המצביעים על סכסוכים ומלחמה.

5. המצאות טכניות וליקויים.

על אף שגודלה של העיר הטיפוסית הקדומה היה צנוע ותחום באופן ברור בסביבתה הקרובה, הרי שקנה המידה של המצודה ומבניה העיקריים גבל במימדים אדירים; אף קרבן לא היה גדול מכדי להאדיר את שמם וכוחם, או כדי להבטיח את נצחיותם של המבנים. עם זאת, באופן מוזר למדי, מראות כמה מן הערים הקדומות אפיונים של רובעי מגורים אשר אבדו בהתפתחויות המאוחרות של העיר, למרות שהשליטים המשיכו לשמור עליהם. תכנית הרחוב המסודרת, טורי בתים, אמבטיות וחדרי שרותים, צנורות חרס, תעלות ביוב מרוצפות בלבנים ברחובות רבים, תעלות לקליטת מי גשמים - את כל אלה ימצא החופר ברחובות העיר מוהנז'ו-דארו וכן ימצאם, בשינויים קלים, במרחבי אור או לאגאש הקטנה.

הרחוב הרחב היה קיים לפני המצאת הרכב-על-גלגלים, מכיון שיעודו הראשוני היה לשמש לתהלוכות דתיות ומצעדי חיילים. מיקומן התדיר של הדרכים הראשיות בהתאם לכיווני המצפן מצביע, אולי, על שליטתם הגוברת של אלי השמים; סידור זה נבע לעתים מסיבות מעשיות יותר, כגון המחסה מהחום או לפי משב הרוח. אולם שיפורים אלה נעלמו עם התפתחותן המאוחרת של הערים, ונעדרו אפילו מערים "מתקדמות" בעולם המערבי עד לא מכבר; הכוונה בעיקר לחדרי אמבטיה, בתי שימוש בתוך הבית וצנורות חרס - שכמעט לא היו בנמצא עד המאה ה-19. עד כאן עם תורת ההתפתחות החומרית המתמשכת.

בערים המוקדמות, כפי שמוכיחות החפירות באור, שימשו רק רחובות מעטים כאמצעי תעבורה פתוחים וברורים. הסמטה הצרה והמפותלת, מוגנת היטב מהשמש הלוהטת, היתה אמצעי התעבורה הנפוץ ביותר, בהיותה מותאמת יותר לתנאי האקלים מאשר הדרך הרחבה והפתוחה. מה שמומחים לתולדות שומר מתרגמים לפעמים כ"שדרה", אין לה קשר אל השדרה המאוחרת של המאה ה-17, ששמה נגזר מ"עבודת אדמה". בשומר היה זה יותר בבחינת רחוב ראשי, רחב דיו למעבר ההמוני, אשר בו יכול היה אדם לצאת לטיול בערב, לחזות ברוקדים, להקשיב למוסיקה או להלך רכיל; זאת ניתן ללמוד ממסמך קדום. בקיצור, היה זה "רחוב ראשי" קלאסי.

חוסר תאורה מלאכותית מתאימה היה אחד הליקויים הטכניים הגדולים ביותר של העיר עד למאה ה-19. אולם בכל מקרה, עד שנת 2,000 לפנה"ס נוצרו כבר רוב המוסדות העיקריים של העיר. צופה בן המאה ה-19 ודאי לא היה מרגיש בנוח עם כמה מהתפיסות המיתולוגיות המבולבלות, הסטיות המיניות הבוטות או הפולחנים העקובים מדם של הדתות השליטות בערים, אך ודאי ששום חלק פיסי של העיר לא יהיה זר לו לחלוטין. אלה מאיתנו המודעים בצורה מספקת לאי הרציונליות הקולקטיבית והניוון של העת הנוכחית; בודאי היו מרגישים אותה נוחות, או ליתר דיוק - חוסר נוחות - בשני המקומות.

המראה הכללי של הערים העתיקות בנהריים היה בודאי, כפי שציין ליאונרד וולי, כמראן של הערים בצפון אפריקה כיום: אותה מערכת של רחובות צרים, או נכון יותר - סימטאות, אשר רוחבן לא עלה על 2.5 מטר, עם בתים בני קומה אחת, שתיים או שלוש, אותם גגות, אותן חצרות פנימיות ולבסוף - הפירמידה החדה של הזיגורט השולט בכל, ממש כשם שמגדל המסגד שולט על העיר המוסלמית כיום. מעבר לחצר הסגורה, אם כי המרווחת, של המקדש, התפצלו מספר שכונות אשר בהן היו מקדשים או בתי פולחן קטנים השייכים לבעלי הבית. נראה כי כל אדם בנהריים הקדומה השתייך למקדש ולאל אותם עבד. הבסיס של המושג "אזרחות" היה בהשתייכות דתית מסוימת זו. פרנקפורט מציין

עוד כי קהילת המקדש, בצורתה הנראית לעין כשכונה, כללה כוהנים, אנשי מימסד, גננים, אומנים, סתתים, סוחרים ואפילו עבדים - כולם אנשי האלוהים. במשך תקופה ארוכה נחשבו התושבים כנתינים של אדונם הדתי, ולא כאזרחים; הם קיבלו פקודות אך לא העזו לצוות, אפילו בדרך בה מועצת כפר נוהגת לצוות על חבריה. "תאור העיר אשור" - מסמך מסביבות 700 לפנה"ס - תקופה בה אשור כבר לא היתה עיר מלכותית, מתעד שלושים וארבעה מקדשים ובתי פולחן. כל הסממנים של העיר המוקדמת חושפים את האמונה, לפיה נברא האדם אך ורק לשם עבודת אלוהיו והאדרת שמו. זו היתה המטרה העילאית לשמה נתקיימה העיר.

למרות שהשוואתו של וולי בין העיר הקדומה לעיר המודרנית מהמזרח הקרוב היא סבירה בהחלט, הרי שהוא מתייחס לעיר הקדומה בשלב מאוחר שלה, כאשר, כמו בערי ימי הביניים המאוחרים, צפיפות יתר, בניית יתר והצטברות רשלנית של אשפה ביטלו את החללים הפתוחים שהיו בה מלכתחילה. יחד עם זאת, אפילו בשלב מוקדם של התפתחות העיר בבל אנו יודעים על קיומם של שדות פתוחים בין חומותיה, כמו גם על עבודתם של חלק גדול מתושבי העיר בשדות ובגנים שמסביב, כפי שעושים זאת עד היום תושבי ערי שדה איטלקיות ויווניות רבות. "חלקות ירק" אלה נשתמרו ודאי בין החומות תקופה ארוכה, משום שגנים ובקר שימשו כביטוח נגד רעב תחת מצור ממושך.

אולם, בימים הקדומים הפכו המנהגים הכפריים הרשלניים של הפטרות מפסולת והפרשות למוקד סכנה ברבעים העירוניים הצפופים, מבלי שנעשו מאמצים מספיקים לשיפור הסניטריה וההיגיינה העירונית. אז, כמו היום באפריקה, מציין וולי, "הלכלוך מרצפות הבתים ותכולתם של מיכלי האשפה פשוט נשפכו אל הרחובות", וזאת בצורה כה קבועה, עד שבערים עתיקות אלה מפלס הרחוב היה מוגבה בהדרגה ובתים חדשים היו נבנים מעל המפלס העולה של הרחוב, בעוד שמפתני הבתים הישנים היו שוקעים תחתיו.

במשך אלפי שנים הסכימו תושבי העיר עם סידורי סניטריה משובשים, לעתים אף דוחים, והתגוללו באשפה ובלכלוך אשר ללא ספק היה בכוחם לסלקם, משום שלא יתכן שמלאכת סילוק האשפה היתה דוחה יותר מאשר להתהלך ולנשום בקביעות סרחון שכזה. אם ניתן למצוא הסבר מספק לחוסר האיכפתיות הזה כלפי לכלוך וצחנה אשר גורמים לדחיה אצל בעלי חיים רבים, אפילו חזירים (אשר מקפידים מאד על שמירת נקינותם ונקיון חצרם), הרי שבכך ניתן אולי לקבל מושג על הדרך האיטית והמקוטעת של ההתפתחות הטכנולוגית במשך חמשת אלפים השנים מאז היווסדות העיר.

ישנו פן נוסף לתמונה זו, וניתן למצאו בתיאור התנ"כי של ערי הלויים החדשות בארץ ישראל, ואשר נמצא אף בקטע קדום יותר בשיר אותו כבר צטטתי. היו יותר פתיחות ויופי טבעי בסביבות העיר מאשר ניתן להתרשם כיום מהחורבות המאובקות ששרדו. תהיה אשר תהיה משמעות היחידה "סאר", הרי שבאורוק, לפי גילגמש, "סאר אחד היתה העיר, סאר אחד היו פרדסים, סאר אחד היו אדמות שוליים: אחר כך היה מתחם המקדש של אישתר". שטחה של אורוק היה 3 סאר והחצר הקדושה, כך שמחצית העיר הוקדשה למרחבים הפתוחים. מה שהמתרגם מכנה בשם "אדמת שוליים" יתכן והיה למעשה פרבר עם בתים וגנים נפרדים, או אולי חגורה ירוקה של גני שוק. ללא ספק, השטח הגדול של אדמה מעובדת איפשר גישה נוחה לאויר צח, שמש בריאה וצמחיה. כל עוד מנתה אוכלוסית העיר פחות מ-30,000 איש, היתה אותה חגורה ירוקה קלה לגישה בהליכה ממרכז העיר, יותר מאשר היום, אפילו בעיר האנגלית החדשה. מלבד ההתרבות החיצונית של העיר, היתה העיר צפויה פחות להתפשטות לא חקלאית.

אפילו חפירות חלקיות של ההריסות מעניקות לארכיאולוגים רמזים רבים, הן לגבי אורח החיים בערים העתיקות והן לגבי צורת הערים. ברם, בנסותו לחבר את העצמות היבשות למקשה אחת ולהפיח בה רוח חיים, המודל הגראפי שנוצר הוא לא רק סינטטי במידה בולטת לעין, אלא גרוע מזאת - הוא חסר חיים לחלוטין. עלינו לפנות לאמנות העתיקה, דהיינו אל אמנות הסיפור והתיאור הגראפי, על מנת למלא ולהשלים את הצורות הנחשפות בעזרת את החפירה, ואפילו אז נשארת התמונה סטטית, מעין חתך ולא החיים עצמם - הזורמים כיובלים, אך יש בה ממגעה של היד החיה ומן העין, אשר ראתה אותה לראשונה.

אגביל את עצמי לשלושה מקורות מאותה תקופה: המצבות אותן חשף לירד בנינוה; מפת ניפור (1500 לפנה"ס), אותה גילה פרופ' קרמר באוסף הלפרכט בגיאנה; הדו"ח הקלאסי על בבל, אותו השאיר הרודוטוס. המקור הראשון מראה לנו לא רק בנינים, עצים וגנים, אלא גם אנשים בפעולה; חיילים המתקיפים עיר ממגדלים נעים, צולחים נהרות בשריון מלא, טובחים אסירים ומסתערים על חומות בעזרת שלפוחיות מלאות אויר. אם אין זה תאור של חיי היומיום בעיר, אזי זהו החלק שהותיר את הצלקת העמוקה ביותר על החיים בה. בתמונות אין כל ביטוי להמון, כפי שניתן היה למצוא בשוק או בתחום המקדש, אך קוי המתאר נמצאים בהן. גילופי האבן, האריחים הצבעוניים המזוגגים, כמו גם התאורים הכתובים, מחזקים ומאשרים זה את זה.

מפת ניפור קרובה יותר אל קווי המיתאר שעוצבו על ידי הארכיאולוגים, מפני שזהו אופיו של תכנון ערים. בהיותה שונה בכך מערים רבות אחרות, מגלה המפה רמה טכנית גבוהה של מיומנות ויכולת לבטא צורות לא מסודרות על פני המישור, וזאת מבלי להפכן לסמלים שיגרתיים. כאן, ב"מפה העתיקה ביותר הידועה בהיסטוריה", קיימים קווי מיתאר של עיר אמיתית בנהריים, על חומותיה, שעריה, תעלותיה, מקדשיה (האל אנליל עצמו מופיע במקום אחר כהר, סמל הגנה), "המקדש המרומם" והגן המרכזי - כפי שהוא נקרא במפה, למרות שלא עמד ממש במרכז.

לרוע המזל, אין אנו יכולים לזהות את מיקום המצודה. עם זאת, מיקומו הבלוט של הגן המרכזי יכול להצביע על כך שהארמון והמצודה, שבנסבות אחרות לא זוהו על ידי הבלבר שערך את המפה, אכן היו שם. יתכן אף שהגן הקיף את הארמון, כפי שמוקף עד היום ארמון פיטי בפירנצה. התעלה, רוחבה כ-27 מטר, שעברה בלב העיר, חילקה את העיר בגסות לשני חלקים שווים, כאשר החלק הדרומי-מזרחי מצביע על גבעת "בית ההר", שהוא אזור המקדש העיקרי. תכנון זה של העיר מראה לא רק את מיקומם של האלמנטים העיקריים בה: התעלות, הגנים והשטח העירוני, אלא גם חושף את קיומן של ההשכלה והמיומנויות המקצועיות, המאפשרות הן את החשיבה המופשטת והן את היכולת להציגה; לכן, גם אם אין אנו יודעים דבר על המתמטיקה הבבלית, אנו יכולים לשער את עצם קיומה והמצאותה. אם ברצוננו להשלים תמונה עתיקה זו, עלינו למלא את החסר בעזרת תיאור ספרותי ולא ארכיאולוגי, תאורו של עד ראייה, גם אם ראה את השרידים המשוקמים חלקית לאחר נפילתה של בבל בפעם השלישית.

נקודת מבטו של הרודוטוס הינה בעלת משמעות מרובה, משום שבתקופת חייו עזבו הכוח וההשפעה את ערי האם של נהריים ועברו מזרחה לאירן, צפונה למקדוניה ומערבה לרומא. האחרונה בערים הגדולות והמפוארות באזור זה ואולי הגדולה מכולן, אשר איחדה את האלמנטים העתיקים בציוויליזציה שלה, היתה בבל. "הדברים הבאים", אמר הרודוטוס, "הם תאור המקום":

"העיר ניצבת על מישור רחב ויוצרת מרובע, מאה ועשרים פרלונג לכל כיוון, כך שהיקפה של העיר כולה הוא כ-480 פרלונג (פורלונג אחד=200 מטר). לא היתה אף עיר אחרת, שהתקרבה להיקף רחב כזה כשל בבל. העיר מוקפת בתחילה בתעלת מגן רחבה ועמוקה, המלאה במים. מאחוריה צצה חומה, 50 אמות מלכותיות רוחבה ומאתיים רגל גובהה. פה לא אמנע מלספר על השימוש שנעשה בבוע שחפר מן התעלה, או על השיטה לפיה נבנתה החומה. מיד

עם חפירת התעלה הפכו את האדמה שהוצאה מהחפירה ללבנים ; כשכמות מספקת הושלמה, הם החלו אופים את הלבנים במשרפות, אז דיפנו את התעלה ורק אחר כך החלו בבניית החומה עצמה. רק לאחר שהמשיכו בבניית החומה, השתמשו בזפת חם כבמלט והניחו בין שכבות הלבנים שכבה של קני סוף, בכל שורה שניה. למעלה, בשולי הקיר, בנו מבנים בעלי חדר אחד והותירו ביניהם מרחב, שהספיק על מנת שכרכה רתומה לארבעה סוסים תוכל להסתובב. בהיקף החומה ישנם מאה שערים, העשויים כולם נחושת על משקופיהם ומזוזותיהם.... העיר מחולקת לשני חלקים על ידי הנהר אשר זורם במרכזה, נהר הפרת - מימדי רחבים, זרמו מהיר, תחילתו בארמניה והוא נשפך לים האדום.

"לחומה בשתי גדות הנהר יש שלוחה, היורדת לנהר. משם, מפינות החומה, נמשכת לאורך גדות הנהר חומת לבנים שרופות. רוב הבתים הגבוהים נישאים לגובה של 3-4 קומות. הרחובות כולם בנויים בקוים ישרים, לא רק אלה המקבילים לנהר, אלא גם הרחובות החוצים, המובילים אל קו המים. במפגש הרחובות המצטלבים עם הנהר ישנם שערים קטנים בחומה הנמשכת לאורך המים.

"החומה החיצונית שימשה כמקור ההגנה הראשי של העיר. ברם, קיימת היתה גם חומה פנימית, עבה מהראשונה אך חלשה יותר. במרכזו של כל ריבוע בעיר ממוקמת מצודה... באחד עמד ארמון המלכים, המוקף בחומה רבת עוצמה ורבת גודל. בשני עמד המתחם המקודש של יופיטר בלוס, והוא מגרש מגודר, שני פורלונג אורכו לכל צד ולו שערים מנחושת יצוקה. אף הוא (המקדש) עמד עדיין בזמני. במרכז המתחם עמד מגדל בנוי בצורה מוצקה, פורלונג אורכו ופורלונג רוחבו. מעליו הוקם מגדל שני, מעליו שלישי וכך הלאה, עד שהזדקפו שמונה מגדלים". בקיצור - זיגורט, צורה שהועברה ללא שינוי משמעותי במשך מאות שנים. העליה נעשית מבחוץ בשביל המתפתל סביב כל המגדלים. כשאתה מגיע לאמצע הדרך למעלה, אתה מוצא מקום מנוחה ובו מושבים.... במגדל הגבוה ביותר נמצא מקדש רחב ידיים, אשר בו, כפי שדיווחו המצרים בתבי, היתה במקום בו צריך האל לפגוש בכהונים ספה גדולה ובצידה עמד שולחן מזהב". טכס הפוריות העתיק ביותר, בו הבטיח האל-מלך באמצעות קסם את המשכיות הפריון של כל הטבע, עדיין נערך במעטה קדושה, או לפחות חי בזכרוננו כמסורת.

הרודוטוס יכול היה לראות רק את הריסותיה המנופצות של עיר גדולה זו, אך הוא היה קרוב מספיק בכדי להעביר הלאה את נשיפת החיים האחרונה של העיר, מה שגם העשירים במימצאים הארכיאולוגיים לא יכולים להכיל. דיווחו יהיה יקר ערך, אפילו אם רק יתאר את עמידותה של חתיכת חימר איטום, כשהיא נסחפת עם הזרם לתוך נהר הפרת וצפה אל תוך בבל; או כיצד היו הסוחרים מעבירים חביות של יין תמרים ברפסודות העגולות המסורתיות, העשויות קני סוף וענפי ערבה, מכוסות עורות, בכדי להעביר סחורות לעיר; לאחר מכן היו מוכרים את העץ יקר הערך וטוענים את העורות על גבי חמורים שנשאו אותם אל הגבעות בדרך ממנה באו, כיון שזרם הפרת לא הניח להם לשוט במעלה הנהר.

הן בדו"ח של הרודוטוס והן בתיאור הארכיאולוגים בלטה קבוצה אחת בחסרונה בחיי העיר. היכן הילדים? חלק משעות היום, אנו יודעים, הם שהו בבית הספר. המסמכים של אור אינם מצביעים בהכרח על קיומו של בית ספר, אך הן מזכירות, ככל הנראה, שוחד ידידותי שניתן למנהל בית ספר בצורת הזמנה לסעודה בביתו. ממתכת שומרי משנת 1,700 לפנה"ס מצטיירת בפנינו תמונה ברורה יותר של הצעירים. עם קבלת האישור מאביו, הרחמן מדי, שלא לעבוד בשדות, לסחוב קני סוף, לחפור ולזרוע, ומבלי שיהיה לו דבר מה רציני לעשות לאחר הלימודים, הסתובב הנער הבטלן ברחובות - כפי שתאר זאת אביו - ושוטט ללא מטרה בכיכר המרכזית. הנער חיפש אחר תענוגות והיה חצוף ואדיש אפשרויות המקצועיות שירש - נראה כי אין הוא מגבש דעה, באם להמשיך במלאכת הכתיבה בה עסק אביו. סיפור קטן זה מהחיים האמיתיים, אותו הביא בפנינו סופרו של "ההיסטוריה מתחילה בשומר", סוגר את פער אלפי השנים בינינו לבין תושביה של עיר

עתיקה זו. הדראמה האנושית, המספרת על האב המזועזע אך האוהב, ועל הבן המשועמם והמרדן, נראית לפתע כה קרובה לתקופתנו.

העיר, כפי שגילינו אותה לראשונה, נראתה כמשרתת באורח בלעדי רק אוכלוסיה מבוגרת. כנראה שחלק גדול מאוכלוסית הילדים עבד, כפי שמעידה הפיסקה הקודמת, בשדות, שם נחסכה מהם השהות בבית הספר והשפעת העבריות. אך היכן ברחובות הסואנים ובסמטאות צרות שכאלה ברבעי המגורים הצפופים יכולים ילדים לשחק? אלפי שנים יעברו בטרם יהיה מקום רחב יותר ופתוח יותר בלב העיר, במגרשים ליד בית הספר ובשדות המשחק הקרובים בערי ימי הביניים, ובעיקר עכשיו, בערים החדשות של אנגליה, בהן הוקצו שטחים נרחבים לפעילויות המשחק של הילדים.

7. מצרים והעיר הפתוחה.

סיפורה של העיר בנהריים אינו חוזר על עצמו במצרים בשל ניגודים, הסתייגויות ופרטים רבים. עובדה זו מדגישה אמת כללית ביחס לערים: לרובן אישיות ואופי משלהן, מה שהופך אותן לדומות לבני אדם, המצטיינים כל אחד ביחודו.

שחר הציויליזציה באלף הרביעי לפנה"ס במצרים דומה בקוים כלליים לתקופה המקבילה בשומר; משטר ריכוזי, אמונה סוחפת והאדרת הפרעה כאל, כולל האמונה בהיותו בן אלמוות. עם זאת, גיבוש וריכוז העוצמה הרחיקו לכת במצרים מעבר לאלו שבנהריים. במצרים היה אי שקט ושינויים ברמה התרבותית: שפע של אלילים גדולים כקטנים, מגוון של טוטמים שבטיים, שילוב מתמיד של הניצחיות והיומיום, החיה והאדם, עד שהיה נראה כאילו כל היבטי החיים היו חשובים ויקרים, לא ניתן להתכחש אליהם ואסור לאבדם. אך כל אלה אינם אלא שריטות ושירבוטים על פני אבן הגריט המונוליטית הניצבת בעמק הנילוס, אשר צורתה לא השתנתה במשך אלפי שנים. למצרים לא היה דבר יקר יותר מאשר החיים שלאחר המוות. המצרים הקדומים חלמו על היותם נמנים על בני האלמוות, עד אשר נאלצה הכמורה, בתגובה למהפכה חברתית מחרידה, להעניק לכולם את הסיכוי להגיע השמימה ואת הזכות המובטחת לחיים שלאחר המוות באמצעות חניטת הגוף ואמירת התפילות והלחשים המתאימים. לאחר מהפכה זו חזרו החיים למסלולם הרגיל.

לשוואו אנו מחפשים שרידים של ערים מצריות, בדומה לאלו שנמצאו בשומר והמתוארכות ל-2,500 לפנה"ס, למרות שהפירמידות נבנו עוד קודם לכן. לפחות מדען אחד ציין, אולי על דרך הלצון, שלא היו ערים במצרים עד 1,500 לפנה"ס. אמירה זו, אין פירושה שאין צורך בחפירות נוספות, אלא שיש צורך בהגדרה נכונה ומתאימה יותר של מושג העיר מאשר ההגדרות המקובלות היום על הסוציולוגים והאורבניסטים.

נכון שאין במצרים דוגמאות לאב הטיפוס של העיר ההיסטורית, דוגמת הערים המוקפות חומה וסוללות, שנבנו על מנת להתקיים לאורך שנים רבות. כל היבטי החיים המצריים נוטים לצורות קבועות, למעט העיר. המקדשים בלוקסור וקארנק הרשימו את המבקרים בכל הזמנים; הפירמידות הגדולות והקטנות עדיין עומדות על תילן, אם כי אופנת בנייתן נמוגה מהר, בדומה לאופנת הביצורים דמויי הכוכב שניבנו בסוף תקופת הרנסאנס. לא חסרות דוגמאות המעידות על הצורך להמחיש את הכוח המתעצם לאחר ראשית הציויליזציה: אובליסקים, שדרות למעבר תהלוכות מלכותיות, קולונדות ופסלי גראניט בקנה מידה מדהים – כל אלה מעידים על צורות חיים אותן היינו אמורים למצוא בעיר. אולם, העיר המצרית היא בת חלוף. כל פרעה בנה לעצמו עיר בירה ללא רצון להמשיך את פועלם של קודמיו או לפאר את עירו הוא. ביתו האמיתי של הפרעה הוא הקבר, ויתכן שזו הסיבה לתופעה זו. אפילו במקומות בהם המשיכו להתקיים ערים באותן אתר, דוגמת תבי, היתה ההתפתחות בצורת תוספות רופפות של מעין פרברים.

אין לי ספק שאני צודק בחושבי שאם האמנות המונומנטלית היא סימן מובהק לקיומה של העיר, אזי העיר חייבת להמצא "שם". אפשר לבחון את כל הסממנים המיוחדים של המוסדות העירוניים במודלים הקטנים מעץ שנקחו מהקברים: חנותו של הקצב, הרפסודה, בתי החניטה, המאפיה ומעל לכל מקדשים וארמונות אדירים, כולם קודמים ל-1,500 לפנה"ס. חייב להיות מרכז מוחשי למערכת זו; מישרת ראש השרים כבר נתקיימה בשושלת הרביעית - ראש השרים שימש כשופט עליון האחראי לארכיונים, לאוצר ולארמון, הוזה אומר: השר האחראי למצודה. כל אלה הם מראים על פעילות אזרחית ממוקדת.

על כן, אם איננו יכולים לגלות את הצורה האדריכלית שהתקיימה והתגלתה בנהריים עד לתקופה המאוחרת יחסית של תל עמרנה (תחילת המאה ה-14 לפנה"ס), הרי שהסיבה לכך נעוצה בהיות עיר החומה המצרית תופעה מוקדמת מאד, אשר נעלמה משעה שהפרעונים ביססו את שלטונם על אמונה דתית ועל שיתוף פעולה מרצון של האוכלוסיה כולה, ולא על כפייה. אידיאולוגיה זו עוברת כחוט השני בכל עמק הנילוס. ה.ו. פרמן מציין כי בתקופת נגאדה II התקיימו ערים מוקפות בחומות לבנים. בטבלאות האבן הטרומ-שושלתיות והשושלתיות הראשונות מצוינת העיר כעיגול או כסגלגל המוקף בחומה עבה, ולעתים גם בתומכות.

תופעה זו מסבירה, אולי, את הסימן לעיר בכתב החרטומים, שהוא עיגול או סגלגל המחולק על ידי שני רחובות מצטלבים (במידה והכוונה היא אכן לרחובות), המחלקים את העיר לארבעה רובעים. אם צורה זו היא אכן תוכנית סימלית לעיר, הרי אפשר לומר שהיא מוצלחת ביותר כסמל העיר הקלאסית. העובדה שסימן זה מופיע כבר בראשית הכתב מצביעה על מקורו הקדום עוד יותר. צורת העיגול מרמזת על מקור קדום למדי, אם כי הצורה חוזרת בערים חתיות מתקופה מאוחרת יותר וכן בציורים על ספלים טרום-שושלתיים. העיר אל-קאב שבמצרים העליונה, בין לטופוליס ו-הירקנופוליס, שוכנת באזור עשיר בקברים מתקופת השושלת ה-5 וה-6. הגדול שבקברים היה מוקף חומה, שיצרה מרובע שצלעו כ-500 מטר. עיר זו פרוחה כנראה בין 1788 ל-1580 לפנה"ס. החומה נבנתה על גבי עיר פרימיטיבית יותר, שצורתה היתה עגולה או סגלגלה, והיתה מוקפת בחומת סוגריים (חומה כפולה); התאריך והצורה הינם בעלי חשיבות רבה.

בנהריים היתה כל עיר בבחינת עולם בפני עצמו; במצרים הפרעונית היוו תושבי העיר אחוז קטן יותר של האוכלוסיה. תפקידיה של העיר - סגירה, כינוס ושילוב - בוצעו על ידי הארץ עצמה. המדבר וההרים שימשו כחומה, השבטים שקבוצות הטוטמים יצרו מעין שכונות וקברות הפרעונים והמקדשים היו מעין מצודות. היה זה הפרעה בעצמו, ולא אליל העיר, אשר גילם את דמות הקהילה: כוחו האלוהי חדר לכל תחומי הממלכה. עם זאת, בתקופה הטרומ-שושלתית ובשתי התקופות האחרות בהן חזרו הפירוד והשלטון הפיאודאלי המקומי, אם נתבסס על מחקרו של ז'ק פירן, היו הערים יחידות נפרדות בעלות שלטון עצמאי, ואזרחיהן שוחררו ממגבלות העבדות והיו יכולים לנוע כרצונם ולנהל עסקים פרטיים; כך היה לפחות במצרים התחתית. המוזר הוא, שתקופות אלו של אוטונומיה מקבילות לארועים דומים של עצמאות עירונית באירופה של ימי הביניים, לאחר נפילתה של האימפריה הרומית המערבית.

האם לא יתכן שהצלחת השיטה הדתית הפרעונית לאחר מנס הסירה את הצורך במרכזי שליטה מוקפים חומה? הצלחתן של השושלות הראשונות בפיתוח ממשלה בעלת אופי דתי, שמרכזיה הוא המלך - המקובל על הכל כהתגלמות האל - שינתה את בעיות בניית העיר משתי בחינות: התבטל הצורך בביצורים כאמצעי שליטה וכפיה, ונוצר טיפוס חדש של עיר, כמותו ניתן למצוא רק במצרים: עיר המתים. מסביב לפירמידות של גיזה ניתן למצוא ישוב עירוני אמיתי של מומיות וקברים, המסודרים בשורות לאורך רחובות ניצבים. המאסטאבות (בתי קבר) של העשירים נבנו בצורת בתים. לאור ההשקעה הגדולה במבנים מרשימים אלו, היפלא, איפוא, שלא נותרו אמצעים, ואולי גם רצון, לבנות ערים לאנשים החיים?

באידיאולוגיה הפוכה זו קדם המוות לחיים, והתוצאה היתה שהכפריים הורשו להשאיר בכפרים או בערי השוק הקטנות; תרבות הכפר היה מספקת למילוי צרכי החיים הרגילים. אם כי ציוללזציה זו יצרה עדויות כתובות ומונומנטים רבים, הרי שאלו היו מוגבלים לענייני המעמד השולט. למעט ארועים וחגיגות גדולות, בהם נאספו אנשים רבים אל המקדשים הגדולים, כדוגמת אבידוס, לא היה צורך לכנס את האוכלוסיה הכנועה והמרוצה של הכפר אל מרכזים אורבניים אדירים. האיכרים שמחו בתפקידיהם המצומצמים ואליהם הקטנים; בשדות, בבית או בכפר הם קיבלו ברצון את שלטונו המבורך של הפרעה. אמנם פקידיו אספו חלק מהיבול כמסים, אבל מצד שני הם שמרו על מערכת ההשקיה וחילקו את השדות שבין הכפרים לאחר הגאות השנתית. בסופו של דבר, הבטיחו הסדר והחוק שפע לאוכלוסיה הגדלה.

עד להגיעם של האדונים הפיאודאליים והפולשים הזרים שקראו תיגר על המונרכיה הריכוזית, התקיים הכוח המדיני גם מחוץ לגבולות העיר, ולא היה לו צורך צבאי בקיומה. הבירה המלכותית עצמה היתה זמנית ועניה; רק הקברים ועיר המתים נבנו כישובי קבע; אפילו בשנים מאוחרות יותר, 1354-1369 לפנה"ס, היתה הבירה החדשה של אחנאטון מיושבת פחות משש עשרה שנים. לעומתה, עיר מקדש כדוגמת ממפיס התקיימה ואוכלסה על ידי קהילת הכוהנים במשך כ-1500 שנה.

אם הערים שבין התקופה הטרומ-שושלתית, או השושלות המוקדמות, לבין תקופת האימפריה אכן היו ללא חומה, האם היתה צורת ארגון אחרת בה התקיימו השילוב ויחסי הגומלין המוכרים לנו מהערים מוקפות החומה? באיזו צורה, אם בכלל, התקיימו הפעולות האורבניות לאחר איחוד מצרים העילית והתחתית? האם ניתן לצפות במצב כזה למבנה אורגני, כל שכן גיבוש אורבני?

עד כה התמקד ניתוח מרכיבי העיר בפעולות העיקריות של כלי קיבול ענק זה, אשר ריכזו את ההיבט החברתי ופעלו בתחום סגור המאפשר את מירב יחסי הגומלין. צריך לזכור שהעיר אינה רק מיכל; לפני שהיא מכילה דבר מה, עליה למשוך את האנשים וליצור את המוסדות המאפשרים את קיומה. לכוונה זו של העיר

קרא הווארד (Ebenezer Howard) (ר"ב) בצדק - המגנט. מושג זה הוא שימושי ביותר מאחר והוא מתקשר עם המלה "שדה" ועם אפשרות פעולה מרחוק, הנראית ב"כוחות החברתיים", המושכים למרכז חלקיקים שונים. לדת המאורגנת היה תפקיד חשוב בעיר הקדומה, היות והיא ייצגה את הצד הטוב שבחיים; אכן, באמצעות הדת הגדיל האדם את מרצו וחיוניותו, כמו גם את יכוליו ובהמותיו. האדם ייחס לאלים תכונות אלמוות, אותן רצה גם עבור עצמו; באמצעות הדת נעשה המאמץ להעניק תכונות אלמוות לפרעה, מאחר והיה אל, ומאחר יותר לכל בני האדם אשר נשמעו לחוקים, השתתפו בטכסים והתייחסו זה לזה כמצווה לפי רוח מא'את - בצדק ויושר.

כאן ניתן לראות הבדל משמעותי בין ערי מצרים הקדומות לבין אלו בנהריים. בנהריים לא היה המלך אל, ואילו האלים עצמם, בדרך כלל, לא היו אוהבים או הגיוניים, ולא העריצו את המעלות הנאות. להיפך, יותר מעדות אחת מציינת כי לא ניתן היה לרצות את האלים, או אפילו לקוות שעל ידי מעשים טובים ניתן יהיה לזכות בחסדם.

"חוסר בטחון" ו"פחד" היו טבועים על פני כל העדויות מנהריים; אפילו בבית הספר היה נוגש עם שוט ששמר על הסדר. נוהלים אלה השאירו את רישומם על פני כל היבטי החיים, וחזרו ונישנו במעשי אכזריות ואלמות שהגיעו לשיאם באכזריות לשמה של מלך אשור - אשורבניפל. הכוחות הקוסמיים עצמם לא רק שלא חיזקו את ידי השליטים להתנהגות אנושית יותר, אלא עודדו מדיניות של הטלת אימה, עד כדי כך שבתקופת חמורבי הכיל ספר החוקים הידוע, בזכותו התפרסם, רשימה ארוכה של עבירות, ביניהן קטנוניות, שדין היה הריגה או הטלת מום על בסיס של "עין תחת עין" ו"שן תחת שן", ולעיתים בתוספת עונשים אחרים. בנוסף למלחמות הבלתי פוסקות הפעיל המשטר טרור מתמיד ונתן עונשים סאדיסטיים ברוח דומה לזו הנהוגה במדינות הטוטליטאריות של ימינו, שיש להן קוי דמיון משותפים רבים עם האבסולוטיזם

הארכאי. בתנאים כאלה אי אפשר היה להגיע לשיתוף פעולה מצד התושבים אלא בכוח המשטרה, והעיר הפכה למעין כלא שתושביו נתונים תחת פיקוח מתמיד. במדינה כזו החומה והשערים אינם מהווים רק סמל, אלא גורם חיוני לקיומה.

שני סוגי אלים בלטו בפנתיאון המצרי: רע ואוסיריס, פתח וחתור. השמש היתה נותנת החיים והפריון על כל צורותיו. כתוצאה מכך היה המגנט של מצרים, דהיינו מרכז השאיפה והמשיכה, חזק יותר מאשר השימוש בכוח. אולי זו הסיבה להבדל בצורת העיר בשתי התרבויות. למצרים היה איחוד פנימי וחיצוני; למרות ההבדלים בין הנילוס העליון והתחתון היה כל העמק יחידה אחת, מעין חגורה אחידה של צמחיה, שמים כחולים, אקלים צפוי ואוירה נינוחה. לא היה צריך אלא לצוף עם זרם הנילוס על מנת להגיע אל שיפכו, או להרים מפרש, לאחר המצאתו, על מנת לעלות במעלה הנהר, מאחר והרוח נושבת בדרך כלל בכיוון זה. בנהריים צריך היה להתגבר על הטבע; כל מכה חייבה מכת נגד. במצרים, לעומת זאת, היה מספיק להכנע על מנת להבטיח שכל שנה תהיה טובה כקודמתה. הרמוניה סטטית זו והאיזון הנפשי העמוק הפכו את בעיות השימוש בטכניקות שהביאה הציויליזציה לפשוטות ביותר: האחדות החיצונית היתה מלווה באחדות פנימית, שגבלה בכניעה ונינוחות כללית.

בדמות האל היה פרעה התגלמות המאפיינים הברוכים של השמש, הצמחיה ופריון הבהמה. כבר ב-3,000 לפנה"ס, לדברי בריסטד, היו מושגי ה"צו" וה"הבנה" ממאפייניו של אל השמש רע, אשר בצורה זו או אחרת גם עמד בראש הפנתיאון הגדול, שכלל כ-400 אלים. לשליט מעין זה היה המקדש חשוב יותר מאשר המבצר והמשמר המזוין. איזה צורך יש בטרורזים, כאשר אנשים נשמעים ברצון וכאשר נוכחותו של אל החיים בקרב העם מבטיחה את השפע והבטחון, הסדר והקביעות, את הצדק העולמי ולחליפין את חיי הנצח בעולם הבא.

8. ממרכז טכסי למרכז שליטה.

לאחר השושלת הששית, עם התמוטטות הכוח הריכוזי והתפצלות הארץ למערכת פיאודאלית, החלה תקופה של חוסר מתח המפתיעה למדי, בהתחשב בעובדה שהתקיימו ביוקרטיה מסועפת וארגונים כמו-צבאיים שנדרשו על מנת לגבות מסים, לגייס כוח עבודה ולבנות קברים ומקדשים; בקיצור, לשלוט במדינה בת כשלושה מליון תושבים. גם אם היתה "מלחמה" בתקופה שבין עלית מנס ופלישת ההיקסוס, הרי שחשיבותה היתה מעטה, עד כדי כך שאין זה מפתיע לגלות שהערים הקטנות והכפרים היו ללא חומה. הפעולות שנקראו מלחמה לא היו אלא פלישות חד-צדדיות בהיקף נרחב - מעין משלחות שהביאו איתן בחזרה פחמת נחושת (מלכיט), עץ וזהב.

האחדות אותה הצליחו להשיג בנהריים רק באמצעות כפייה נמרצת בעיר, הושגה על ידי המצרים באמצעות מתנות הטבע של עמק הנילוס. כמו שציינתי קודם, לאזור עצמו היו נתונים טבעיים המזכירים עיר מוקפת חומה: הרים, מדבריות וים - שמנעו חדירה לתחום מצרים. יתכן שאחדות והרמוניה זו הן הסיבה לתכונות קבועות אחרות של הציויליזציה המצרית: גם אחרי התמודדויות עם תקופות של חוסר סדר חברתי, תמיד חזרו המצרים לאותם מוסדות ראשונים, ואותה דת ומנהיגות פוליטית. בתנאים אלה מילאה העיר, באופן טבעי, תפקיד שונה, פתוח יותר ונתון לשינויים והשפעות. העיר היתה בעצם מרכז טכסי - קומפלקס של ארמון, מקדש ומקומות קדושים אחרים, ככל הנראה ללא חומה כלשהי, אם כי יתכן קיומו של קיר סמלי; העיר היתה מוקפת בכפרים. צורה זו אינה שונה בהרבה מהמרכזים הטכסיים והשלטוניים של המאיה. רק אם נתיחס לצפיפות אוכלוסין באזור תחום כמאפיין הכרחי של עיר קדומה, אזי נוכל להמנע מלהגדיר זאת כעיר.

עצם הגדרה מצומצמת זו חייבת בבחינה מחדש; הצפיפות, מספר גדול של אנשים וחומת המגן אינם אלא מאפיינים מקריים של

העיר, ולא תופעות מרכזיות בקיומה, אם כי התפתחות הלחימה הפכה אותם למאפיינים עיקריים שהתקיימו לאורך ימים רבים, עד לתקופתנו. העיר אינה בהכרח מסה גדולה של מבנים, אלא פעילות גומלין מורכבת - לא ריכוז מבודד של כוח, אלא מרכז משיכה של התרבות.

כפי שהעיר מורלי לגבי תיאורו של לנדה על ההתישבות החדשה של אימפרית המאיה, באומרו ש"אין ספק שהוא מתאר עיר, אפילו במשמעותה המודרנית של המלה, אבל עלינו להודות שקיימים כאן שני הבדלים חשובים: ראשית, ריכוזי האוכלוסיה של תרבות המאיה לא היו כה צפופים והדוקים כמו הבלוקים והבנינים של ערינו המודרניות; להיפך, הם היו מפוזרים על פני שטח רחב המאוכלס בצפיפות, בדומה לרצף פרברים המתפתח במעגלים, ולא כמו איכלוס אורבני מרוכז. שנית, ריכוז בניני הציבור, המקדשים, ההיכלים, המקומות הקדושים, הארמונות, הפירמידות, המנזרים, מצפה הכוכבים ובמות הריקוד לא היו ממוקמים לאורך רחובות ושדרות... להיפך, הבנינים נבנו מסיביב לחצרות ורחובות שהיו מתחם דתי, שלטוני ומסחרי של העיר". כאן עלי לציין שאני תמים דעים עם הסבר רחב זה של העיר. הגרעין החברתי חשוב יותר מכל היבט פיסי מסוים, מאחר וזה המקום בו מגיעים המטרות והאידיאלים האנושיים לידי ביטוי ברור יותר מאשר שאר אמצעי העזר.

עם זאת, בשלב מאוחר יותר של ההתפתחות ניכר הן אצל המאיה והן אצל המצרים הצורך בחומות, או סגירות כלשהי, כפי שהתפתחה תופעה זו בנהריים ומאותן סיבות. ארמילס (Pedro Armillas) (ר"ב) ציין, כי המשבר אשר התפתח בחברה שחיה באמריקה התיכונה בסביבות שנת 900 לספירה גרם למעבר מאופי תיאוקרטי להתארגנות צבאית-חילונית. בתרבות זו "היתה הדת בעלת חשיבות רבה ושלטה בחברה, אבל הכמורה היתה במעמד נחות לכוח החילוני, ולכן אנו מוצאים גם שינוי דומה בצורת ההתישבות". לפני משבר זה היו כמעט כל האתרים הידועים בנויים בשטח פתוח וללא כל אמצעי הגנה, טבעיים או מלאכותיים, מה שמסביר את קיומה של "עיר" תפקודית בעלת אופי פתוח, עם מקום גדול יותר עבור הכפר ולכאורה חיים שלווים ושיתופיים יותר.

כארבעת אלפים שנה ואלפי מילין מפרידים בין עיר המאיה והעיר המצרית בתקופת השושלות הראשונות, אך יש קשר הדוק בצורתן; שתיהן התפתחו לראשונה בתנאים של בטחון מדיני והעדר מלחמה כמעט מוחלט. בשני המקומות היה הכוח מינימלי, והמנופולין על הכוח והידע הדתיים, שהיה מרוכז בידי מעמד שולט רב-זכויות, נתקבל בהסכמה במשך תקופות ארוכות. בתנאים כאלה לא היה צורך במבצרים על מנת להגן על קבוצת מיעוט, משום שהאוכלוסיה החקלאית היתה אמנם בעלת עוצמה פוטנציאלית, אך כנועה. לו היו תנאים אלה כלל-עולמיים, יתכן שהעיר הפתוחה היתה מקבלת את צורתה השגורה: פתוחה, אבל עם זאת מאפשרת גיבוש ויחסי גומלין חברתיים, עיר אמיתית מבחינת ביטוי היכולת והיצירתיות.

עד כאן ראשיתה של העיר המצרית. כל המרכיבים העיקריים המתגלים בציויליזציה נמצאים כאן, אבל בשלב הראשון הם לא היו מאוחדים על ידי ערי חומה נפרדות, אלא באמצעות החומה הטבעית שהקיפה את כל הארץ והכוח המלכד, שהיה מורכב לא רק מאילילים ומקדשים מקומיים, אלא מאישיותו המקודשת של פרעה, שהיווה מעין מונותאיזם פוליטי ואשר קדם לאמונות דתיות מסוג זה. בקיצור, המגנט היה חשוב יותר מכלי הקיבול, זאת מאחר והדת היתה משכנעת יותר מאשר הלחצים והכפייה החילונית של שומר ואכד. בנוסף לכך היה במצרים לא רק חופש מהחרדה הנירוטית, אלא אף הקלה במתח הפסיכולוגי. מבחינת הנינוחות הכללית וחוסר הדחף והשאפתנות היתה העיר המצרית מעין פרבר, או נכון יותר - היה זה כפר, מאחר ונשמרו כאן המסורתיות והחמימות על אף המימדים האדירים של אוכלוסיה ושטח.

בסופו של דבר הופיעו הצורות הטיפוסיות והמוכרות של העיר במצרים; לאבדאן (Pierre Lavedan) (ר"ב) צודק, ככל הנראה, בחושבו שקיימת זיקה בין העיר החילונית - מבחינת התכנית

הסדירה והאורינטציה כלפי ארבע רוחות השמיים של רחובותיה - ובין ערי המתים חמורות הסבר, כדוגמת גיזה ו-סאקארה. תכנית הרחובות המצולבים, דוגמת תל עמרנה ו-קאהון, הינה התאמה שלילית לתנאים אקלימיים. מבנה הרחובות הראשיים של תל עמרנה, כדוגמת רחוב הכוהנים הגדולים - ששימש כנראה לטכסים ושרוחבו הגיע לכ-60 מטר - גרמו לחשיפה מקסימלית לשמש היוקדת.

אם הדת היתה הסיבה לסדר קשוח זה, הרי שקיימת לכך סיבה נוספת, שתתגלה שוב בערים היווניות, בקולוניות הרומאיות, במבצרי ימי הביניים ובערי החלוצים באמריקה: מהירות ויעילות מכנית. מורה (Alexandre Moret) גילה אפילו את קיומה של "מדיניות ערים חדשות" באימפריה המצרית הקדומה. בנינה של עיר תחת שלטון הפרעונים היה מהיר וחד-שלבי; תכנית גיאומטרית פשוטה היא תנאי יסודי לבניה מהירה, מה גם שרוב הישובים, ולעתים גם המצודות, היו בשטח מישורי. תכניות אורגניות יותר, המייצגות התפתחות איטית בהתאם לצרכיהם והחלטותיהם של דורות רבים, דורשות זמן רב על מנת להגיע לצורה מורכבת, עשירה ומבוססת.

יתכן שהיה סדר תכנון שונה בערי הכפר, אשר היו פזורות על פני מחוזות מנהליים שנקראו נומה (nome). יחידה זו זהה למחוז אנגלי טיפוסי, שכלל כפרים וערי שדה, כמו גם בירה מנהלית, אליה הועברו המסים ובה ישבו פקידי השלטון והשופטים. יתכן גם שבירות מחוז כאלו הן שריד למרכזים הפיאודאליים, אשר התפתחו עם אובדן השלטון המרכזי בערך ב-2625 לפנה"ס, לאחר מלכותו של אוניס. מאידך, יתכן כי מרכזים אלה ניבנו במיוחד לצרכים מנהלתיים. ציילד סובר שהרעיון לפיו הנומה הוא בדרך כלל תחליף לעיר במצרים אינו ניתן לביטול כלאחר יד. יתכן שמבנה עירוני זה, המוכר בניו אינגלנד, הוא שוה ערך לעיר, ומהוה אלטרנטיבה אפשרית לצורה התוקפנית, שמקורה במלחמות ובחומות סוגרות. יתכן גם שהיו דרגות שונות של אחידות וסדר בבניית הערים במצרים באותה מידה שהיו, קרוב לודאי, דרגות והבדלים מבחינת הדרך ויופין של הערים. גם אם נתעלם מחילוקי הדעות בין המומחים למצרים העתיקה לגבי מקורה וטיבה של העיר המצרית, ברור לדעתי שהתקיימו כל התנאים לגיבוש אורגני, והעיר, בצורה זו או אחרת, מילאה את תפקידה המיוחד ככלי קיבול מורכב, המאפשר את ניצול האפשרויות הגלומות ביחסי אנוש והעברת מורשת הציוויליזציה.

כשאנו מגיעים לשושלת התשע-עשרה (1350-1200 לפנה"ס), אין אנו מוטרדים יותר מחוסר העדויות הארכיאולוגיות; אין ספק שבשלב זה כבר עמדו ערים על תילן. עם זאת, אפילו בשלב מאוחר יותר ניתן להריח את ניחוח הקרקע, המלמד על פריחת הרקע הכפרי. הבה נשמע את דברי ההלל לעירו של רעמסס: "הגעתי אל פר-רעמסס ומצאתיה במצב טוב, רובעים יפים שאין כדוגמתם, העשויים בתבניתה של תבי. היה זה (רע) עצמו (שיסדה). המגורים נעימים למחיה; בבריכותיה - דגים ובאגמיה - צפורים. כריה ירוקים עם דשא, הגדות מניבות תמרים והמלונים שופעים על פני החולות...אסמיה המלאים שעורה וחיטה נישאים אל השמים, בצלים ובצלונים משמשים למאכל והחסה, הרימון, התפוח, הזית, התאנה והיין המתוק של מצרים מתוק מדבש, הדג האדום בתעלות עיר המגורים היושבת על פרחי הלוטוס, ודגים ממימי החארי...האדם שמח לגור באלה ואין אחד האומר: 'או, לו... עליה. גם הקטן שבה - גדול הוא'".

לא נאמר כאן דבר על צורתה של העיר ואך מעט לגבי המבנה החברתי, למעט ההתייחסות האפשרית לרמת החיים הגבוהה ומשביעת הרצון, הקשורה במידה רבה לאחידות הדתית והמשמשת כהסבר הן להצלחתה של המדינה המצרית והן לצורתה המיוחדת של העיר המצרית. דברים אלה מחזקים את טענתו של פרנקפורט, המדגיש ש"הכל היו בבחינת פשוטי עם לפני כס המלוכה". אפילו קיומה של חלוקה היררכית למעמדות ותפקידים, ממנה נוצרו רבים מההבדלים המבניים בעיר, לא מנעה מפשוטי העם מלחוש כגדולים, ואולי אף להביע את יחסם האישי לגדולה

זו.

לסיכום: קרוב לודאי שערי חומה התפתחו במצרים לפני עליית שושלות המלוכה וריכוז הכוח בידיהן; לעומת זאת, יתכן שהיתה תקופה ארוכה של "פקס אגיפטיאנה", אשר הביאה לרוגע ממתחים פנימיים ומהגנה חיצונית. כאשר חזרה ונתחדשה עיר החומה היה זה לצורך הגנה מפני פולשים זרים, ולא לצורך כפיית האוכלוסיה המקומית. אבל, החל מתקופת הביניים של ההיקסוס אנו מוצאים דמיון רב בין התפתחויות העיר בנהריים, בשינויים מסוימים, למצרים, באותה דרך בה ניתן להשוות עם ערים שנבנו בארץ ישראל, הרי אירן ומקומות אחרים. התמונה המצטיירת מהערים בעמק ההינדוס היא של סדר וחוסר גמישות המאפיין את הגיבוש האורבני, כמו גם הדגש על אמצעי שליטה. לו היו לנו יותר פרטים, אולי היינו יודעים יותר על ההבדלים הפנימיים והחיצוניים, דוגמת אלה שהתגלו על ידי הארכיאולוגים, בערים שניבנו באתרים מיוחדים במינם - דוגמת אשור, בירתה העתיקה של ממלכת אשור, או בוגזקאו, בירת החתים, מקום בו לא יישמו המתכננים תכנית רגילה אלא ניצלו באומץ את השטח על מנת ליצור צללית שהיתה מרשימה לא פחות מאשר עיר ימי הביניים האנגלית דורהם.

עם כל הגיוון והסטיות, עובדה אחת הולכת ומתבררת; קיימות שתי צורות אב של חיים אורבניים, מנוגדות זו לזו, שהתגבשו לאורך הנהרות הגדולים של המזרח הקרוב. דרך אחת היתה ביטוי של בטחון ושלווה; השניה - של סערה וחרדה. באחרונה היו סמלי כוח רבים והתבצרות מתמדת מאחורי חומות כבדות, כהגנה מפני "זוממי הרעה". ואילו בצורה הראשונה - שם האמינו בברכתם של השמש והנילוס, ידעו שכל שנה תהיה כקודמתה ולכן יצרו סדר בשם הצדק והלבישו את המוות במחצלות החגיגיות של החיים. באחת - המצודה היתה הגרעין הקשה של הכוח ובעצם ליכודה גרמה להרס עצמה ומטרותיה; בשניה - הטכסים האורגניים של הכפר הקלו והפכו ליותר אנושיים את הכוחות החדשים שנוצרו כתוצאה מהציויליזציה; בעיר זו יכול היה הכפרי להשמיע את קולו. קטבים מנוגדים אלו, תחת מסכות אחרות, עדיין קיימים.

אם כך, כבר בשלביה הראשונים מתפצלת המורשת האורבנית וההבדל בין השיטות הנהוגות בכל אחד מהעמקים הגדולים נותר גלוי לעין, אם כי לעתים מוסווה, לאורך ההיסטוריה האורבנית. למעשה עמדו בפני התפתחות התרבות האנושית, משעה שעברה את שלב הקהילה הניאוליטית, שתי דרכים: הדרך הכפרית או הדרך המצודתית, או אם להשתמש במונחים ביולוגיים - הדרך הסימביוטית או הדרך הטורפנית. לא היתה זו בחירה מוחלטת, אך היא מצביעה לכיוונים שונים: הראשון: שיתוף פעולה מרצון, התאמה הדדית, קשר והבנה; תוצאה - שיתוף אורגני ברמה מורכבת יותר וגבוהה יותר מזו אשר יכול היה הכפר להציע לסביבתו הקרובה. השני: שליטה דורסנית המובילה לניצול חסר רחמים, ובסופו של דבר לחולשה טפילית - להתרחבות, אלימות, עימותים, חרדות והפיכת העיר עצמה למכשיר, כפי שמציין זאת ציילד, "המשמש לניצול וריכוז העודפים". צורה זו היא השלטת בהיסטוריה האורבנית עד ימינו ואחראית, במידה רבה, לסגירות ולבסוף לנפילתן של ציויליזציה אחר ציויליזציה.

ברור שהיו מרכיבים רבים של כפיה גם בשלבים השלמים ביותר של השלטון המצרי מחד, וביטויים של שמחה ושיתוף פעולה, כמו גם עושר אינטלקטואלי ורוחני, במשטרים הטוטליטריים והאכזריים של נהריים, מאידך. בשני המקרים התקדמה והתרחבה פעולתה של העיר. הן הדרך המצרית והן הדרך שהיתה נהוגה בנהריים לא היו, אם כן, טהורות. לצורת שיתוף הפעולה וההתגבשות המקומית מרצון ישנם מאפיינים המאפשרים השואה לא נעימה עם חברת החוקים, המצטיינת בצורתה המאובנת, בה בשעה שקהילות אחרות שותקו מרוב חרדה נירוטית ואלימות כפייתית וחסרת הגיון. עם זאת, נוצרו היבטים חיוביים רבים, שיצרו שיטות של חוק וסדר, אחריות הדדית והתפתחות מוסרית שחייבה את הקהילה, למרות שהיה בה מספר גדל והולך של עבדים שנלקחו כשבויים בעת מלחמה, או נשארו בכפרים, בתנאי כפיה וסכנת רעב מתמדת. עד כאן על הכוחות אשר הביאו במהלך הציויליזציה המוקדמת לבנייתן של הערים. מכאן נמשיך בהערכה זמנית של התוצאות התרבותיות.

עד שנת 2,500 לפנה"ס הספיקו להתגבש כל המרכיבים החיוניים של העיר, ומצאו לעצמם מקום במצודה, אם לא בכל הקהילה האורבנית. החצר הפנימית, הרחוב, גושי הבניינים, השוק, מרחב בית התפילה עם חדריו הפנימיים, המכלול האדמיניסטרטיבי, אזור הסדנאות - כל אלה התקיימו לפחות בצורה בסיסית; העיר לכשעצמה נראתה בבירור כסמל אסתטי חזק ומורכב, המגדיל ומעשיר את היכולת האנושית. כושר העמידות של מוסדות וצורות אלה הוא מדהים, כמעט כמו המגוון הרחב של השינויים שהתפתחו מהם.

אפילו בצידו השני של העולם, בקרב שבטי המאיה, הפרואנים והאצטקים, ניתן למצוא בתקופה הטרומ-קולומביאנית מוסדות וצורות חיים דומות, הבנויים באופן זהה וקשורים במיתוסים, אידיאולוגיות, הבחנות מדעיות, טכסים ומנהגים דומים, ואפילו אותם לחצים ועינויים פסיכולוגיים. מאחר ומזה זמן רב אנו יודעים, כי ההגירה לעולם החדש נפסקה לפני כ-12,000-10,000 שנה, מערר דמיון זה שאלה חשובה: האם העיר היא דיור טבעי, כמו קליפת החילוץ, או כלי אנושי מכוון, המצאה ספציפית שנוצרה במספר מקומות תחת השפעה של שכנועים עירוניים-אידיאולוגיים ולחצים כלכליים? נטיה טבעית קדומה לחיי חברה והתיישבות קבוצתית עשויה לאפיין את המין האנושי; אך האם נטיה טבעית זו יכולה להפוך את הקמת העיר לבלתי נמנעת, כשם שהעכביש טווה את קוריו? האם אותן נטיות שהביאו למחנה או ליישוב הכפרי תפוצה עולמית יכולות להסביר את קיומו של מכלול תרבותי מורכב כדוגמת העיר?

אם נאמץ את ההנחות המבודדות של הדור המבוגר יותר מבין האנתרופולוגים והארכיאולוגים האמריקאים, יהיה עלינו להתייחס לצורות תרבות המאיה, האצטקים והפרואנים כהמצאה עצמאית לחלוטין של "העולם החדש". זו אפשרות, אך ישנן עובדות רבות המונעות מאיתנו לקבל הנחה זו. אם התרבויות הללו היו למעשה שונות, כמו יצורים ביולוגיים שונים, הרי שהקבלות אלה עלולות להיות חסרות קשר זו לזו, כמו ההקבלות הבולטות בין נחיל הטרמיטים למושבת הנמלים. אך אנו מוצאים ב"עולם החדש" לא רק אוסף של בתים ומבנים, שעשויים היו להגיע מאותם שורשים בכפר המזוליטי, אלא דוקא אוסף מקביל של תכונות תרבותיות: טכסי פריון מפותחים מאד, פנתיאון של אלים קוסמיים, שליט מורם מעם שהוא סמכות מרכזית המייצגת את הקהילה כולה, מקדשים אדירים שצורתם מזכירה מבנים בעלי שוני תפקודי, כגון הפירמידה והזיגורט, כמו גם השלטון על האיכרים בידי קבוצת לוחמים-ציידיים, או (בקרב שבטי המאיה הקדומים) מעמד כוהנים עתיק יותר. כך גם החלוקה למעמדות, קבוצות תעסוקה יחודיות והתחלת הכתב, מדידת הזמן ולוח השנה, כולל הרחבה עצומה של פרספקטיבות הזמן אצל המאיה, אשר עברו במרוכבותן ודיוקן את אלה הידועות לנו מהתקופות הקוסמיות של הבבלים והמצרים. קוי אופי אלה נראים ספציפיים מדי מכדי שיחזרו על עצמם באופן ספונטני במכלול שלם.

אין ספק, קיימים ניגודים רבים בין ערי שומר ומצרים לבין אלו של תרבות המאיה, שהיו 2,000-1,000 שנה מאוחר יותר, כשם שיש הבדלים גם בין ערי מכסיקו ופרו. אך הבדלים אלה אמורים להיות קיימים בין תרבויות המרוחקות מבחינת מקום וזמן, והקשורות רק באמצעות מעבר רעיונות שנישאו על ידי סוחרים, מגלים או אפילו מיסיונרים דתיים, ולא באמצעות הגירה המונית או פלישה בכוח. האמצעים למעבר זה, ספינות ואפילו איים, עשויים היו להעלים מן העיין זמן רב לפני הגעת הרעיונות עצמם ל"עולם החדש". אם התפשטות התרבות החלה בתקופה מוקדמת, סביר להניח שכללה את דמות אב-הטיפוס לפירמידה ולזיגורט, אך לא את המחרשה והגלגל. היה ניתן להעביר הלאה את רעיון העיר מבלי להעביר גם את החמור והשור. אם אכן הביא הכתב בנהריים את המצרים לפיתוח כתב משלהם - כפי שארכיאולוגים רבים מאמינים - אזי צורת ההירוגליפים המצריים אינה רחוקה מדוגמת המיידית יותר מאשר סימני המאיה היו רחוקים משניהם. יתכן שניתן להסביר את ההבדלים הרבים שבין

המרכזים העירוניים: המצרי, שומרי, הודי, פיני, קאמבודי, מאיי, פרואני ואצטקי, מבלי להתעלם מקווי הדמיון היסודיים ומבלי לקבוע חייץ שרירותי – אפילו כדוגמת האוקיינוס השקט – בכך שקיימת אפשרות של הפצתם האיטית ממספר נקודות מוצא. אם צורת הפירמידה, המשמשת כקבר ומייצגת את שיא היצירה המצרית, הפכה למקדש לטכסים דתיים קולקטיביים בין שבטי המאיה והאצטקים, הרי שהגיוני ומוכן לא פחות הוא אימוץ שיטת הרחובות הבנויים שתי וערב, שמקורה בסמל אטרוסקי מקורי של סדר קוסמי, כדגם ליצירת העיירות האמריקאיות החלוציות, או ספקולציה בנכסי-דלא-נייד.

האם המבנה האורבני של "העולם החדש" אינו אלא תולדה של הנטיה המולדת לחיים אורבניים, שהועברה על ידי הגנים? אולי זו דוגמה של ארכיטיפ קבוצתי בנוסח יונג, שהועבר בדרכים מסתוריות עוד יותר? אולי מהוה המכלול האורבני של "העולם החדש" תוצאה של צירופי מקרים מדהימים ועלומים, שדמיונם עם "העולם הישן" הוא בגדר נס? האם לא הגיוני להודות שניידות העמים הקדומים – אפילו על פני הים, כפי שנתגלה לאחרונה – היא שהעבירה את רעיון העיר ממרחקים, למרות שאיננו יכולים כיום להתחקות על הנתבים המדויקים? לרוע המזל, חסידי "תאורית התפוצה" הישנה, כמו סמית' (G. Elliott Smith) (ר"ב), הגיעו למסקנותיהם מהר מדי והביאו בכך לערער האמונה בשאלה. למרות זאת, הבעיה עומדת בעינה: גם בידודם של השבטים וגם התפוצה התרבותית הינם עובדות אנתרופולוגיות, ומאידך חלק מההמצאות הינו יחודי, בעוד חלק אחר הוא נפוץ ביותר וחוזר על עצמו באופן עצמאי.

אם העיר נוצרה מתוך תנאים טבעיים וכלכליים מסויימים, שהצריכו הקמת יישוב אנושי מרוכז, הרי שקיום העיר ב"עולם החדש" מעורר, כפי שציין ציילד, בעיה רצינית, משום שהעובדה היא שרוב התנאים החיצוניים, שהעיר היא תוצאתם, חסרים. הערים של "העולם החדש" לא צמחו לאורך הנהרות הגדולים – האמזונס, הפלטה או המיססיסיפי – אלא במקומות שאינם אידיאליים, דלים באמצעים טבעיים של תקשורת ותחבורה, והקמתן הצריכה מאמץ אנושי מקסימלי בביורא הערות, שינוי פני הקרקע והספקת מזון, וזאת בניגוד לחיים הקלים יחסית של מגדלי הדגנים והדקלים ב"עולם הישן". הדרכים הגדולות שנסללו בין הערים המאיות והפרואניות לא היו יכולות להיווצר לפני שהוקמה סמכות מרכזית, שיצרה את הארגון השיתופי שיאפשר את ביצוע העבודה. אפילו בתקופותיהם המפוארות ביותר, התבססו ערי מרכז אמריקה על שיטת חקלאות טרופית בלתי יציבה, שברובה היתה תלויה על גידול אחד – תירס. שיטה זו היתה בנויה על חילוף מתמיד של אדמות העיבוד ושריפת הגידול המהיר מעל פני האדמה התשושה, וזאת במטרה להפרות את האדמה. לא נוצר לחץ ליצירת ארגון מרוכז של הייצור, אם לויסות שטפונות או לתכנון שיטות השקיה. ללא כלי מתכת, חיות הרגילות לתנאי בצורת, הגלגל והמחרשה, חסרה תרבות זו את רוב האמצעים הטכנולוגיים שאיפשרו את הגיבוש האורבני הראשון. מבחינת התנאים הטבעיים היתה עדיפות לכפר המבודד, הקטן, הפרימיטיבי והנייד.

בעוד שהיסודות הכלכליים של העיר ב"עולם החדש" היו בלתי מספקים והלחצים הגיאוגרפיים לא היו קיימים, הרי שהגרעין הצורני האידיאלי היה בנמצא: עדיפות התכלית על התועלתיות. עד לתקופות היסטוריות מאוחרות ניתן למצוא עדות למיזוג כוחות דתיים וחילוניים שליווה את התפתחות העיר ב"עולם הישן". עצם חסרונם של תנאים טבעיים ואמצעים טכנולוגיים הפכו את התבנית האידיאלית עצמה למרשימה ביותר וקשה עוד יותר להסבר כגידול "טבעי", בתנאים הדומים במשהו לאלה שהיו במזרח הקרוב. חשוב לציין, שהתנאים התרבותיים היו קיימים: דת הפונה לשמיים, הכרה בכוחה של השמש וריכוז הכוח בדמות המלך, אשר בו מתמקדים חיי הקהילה כולה. ההישגים הפוליטיים והאינטלקטואלים (כולל החישובים המתמטיים המסובכים ותפיסת הזמן של המאיה) הספיקו בכדי להביא לקיומו של סדר חדש, המבוסס על נקודות השקפה קוסמיות, ומתוך אנרגיה מחשבתית מרוכזת זו נוצרו הערים – מ-Tenochtiltan ועד

Chichen-Itza. האם היה גיוס הכוחות והגדלתם מעשה מקורי או חיקוי? על בסיס ההוכחות הקיימות לא ניתן לענות על שאלה זו, אך אנו צריכים להיות פתוחים לאפשרויות השונות.

על פני השטח ניתן למצוא רק רמזים והשערות; אין המידע מרמז, ולו באורח הקל ביותר, על התהליך המעשי באמצעותו הובאו דמות העיר ומטרות מוסדותיה ל"עולם החדש", אם בכלל התרחש תהליך כזה. ההוכחות הנסיבתיות מטילות לפחות צל של ספק על אפשרות היות האורגניזם המורכב הזה המצאה עצמאית לחלוטין מתקופה מאוחרת בהרבה מאשר התקופה בה נוצרו ערי נהריים ועמק ההינדוס. לאחר מיסודה המוצלח של העיר כמקום מגורים מרוכז וקבוע וכמבנה אדמיניסטרטיבי שביכולתו לארגן ולטפל בתכנים תרבותיים, יתכן (לפחות כתדמית) בהחלט שהרעיון הגיע למקומות רחוקים, ורסיסים תרבותיים שהועברו על ידי אנשים היכו שורש בקרקע צחיחה מדי בכדי להביא לאותה התבגרות, שקרתה במוטציות העירוניות הראשונות. בסופו של דבר נוצרו ערים באזורים גיאוגרפיים בעלי תנאים שאינם עדיפים, כגון טיבט, איסלנד והרי האנדים הגבוהים.

לאחר יסודה של העיר, יתכן שמבניה הפיסיים, כמו גם צורתה הכוללת, חוקו והועתקו על ידי קבוצות שהתנגדו למאפיין זה או אחר של מוסדותיה. כך הופיעו בכל מקום גרגרים של חיים אורבניים, אוספים חסרי צורה של בנינים ורחובות, עם דמיון קלוש לעיר מבחינת הבנינים והשוק. רסיסים אלה היו חסרים, בשל מקריותם, אפילו את התנאים החברתיים המצויים בכפר. צורות עירוניות אלה התרבו והתגבשו במהירות הולכת וגדלה בימינו, אך עם כל גודלן, יש צורך למתוח לבלי גבול את משמעות הערך "עיר", על מנת לכנותן כך; במקרה הטוב הן אינן אלא גיבוב אורבני. בכדי להגדיר את העיר עלינו לבחון את גרעינה המלכד, לעקוב אחר גבולותיה ואחרי כוחות הפעולה החברתיים, לקבוע את המרכזים המשניים, ההקשרים וההתאגדויות ולנתח את ההבדלים והגיבוש של קבוצותיה ומוסדותיה. בעוד העיר יצרה יחידה מגובשת אחת של כפר, מקדש, מבצר, מקום עבודה ושוק, השתנה אופיה מאזור לאזור ומתקופה לתקופה, כאשר בכל פעם היה מרכיב זה או אחר דומיננטי יותר, ושלט על המרכיבים האחרים. אך תמיד היה הגרעין המגבש חיוני להכוונת הצמיחה וההבדלים האורגניים של המכלול.

בכל שלב ושלב עלינו להבחין בין הגיבוש הצמוד של מבנים עירוניים (שהוא עיבוי אוכלוסין בלבד) לבין הארגון הדינמי המורכב של העיר, שבה שימשו פונקציות ומבנים ישנים בתפקידים חדשים. במובנים רבים היתה לצורה הפשוטה יותר של העיירה, הפרבר או הכפר את רוב מרכיביה החיוניים של העיר. עלינו לזכור את הגדרתו של רוסו: "בתים יוצרים עיירה, אך אזרחים יוצרים את העיר". היכולת להעביר לדורות הבאים צורות סימליות ודפוסים אנושיים, שהם נתח מייצג של תרבות, היא תכונתה החשובה של העיר; זהו התנאי לעידוד מירב ההבעה של היכולות האנושיות, אפילו באזורים פרימיטיביים וכפרים מרוחקים. באפשרם תכונה זו, יצרו בוני העיר דבר-מה שהפך להיות הרבה יותר טוב מכפי שהעריכוהו.